

81.632.1A71

С 900

АЛТАЙ ТИЛ

3

1975

ЭРИН ЧӨЙИЛЕР ЛЕ УЗУН УНДУ ТАБЫШТУ СӨСТӨР

Тобого кузук
Мөштин кузугы

Јиилек

беленин јиилеги
жердин јиилеги

калаш
буудайдын калажы

топшуур ла
комус

јорук	өзүм
јурук	јүрүм
туйук	бөлүк

куучын	сүүген
јуучыл	маргаан
шүүлте	чоокыр

СӨСТИҢ ТАЗЫЛЫ ЛА КОЖУЛТАЛАРЫ

бичи
бичи к
бичи кке
бичи ктерди

бичи ир
бичи ирим
чык кан
тут тыбыс

ГЛАГОЛДОРДЫ ЧЫН БИЧИГЕР!

амыраар
чеберлеер
кичеер
ойноор
корыыр
бөлиир

чыккан
төккөн
соккон
тутты
жетти
үретти

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач _____

Восст. тно. 1. 1 млн. 3. 384—74

ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ
Н. СУРАЗАКОВА

АЛТАЙ ТИЛ

3-ЧИ КЛАССКА

Жазайла, 3-чи катап чыгарганы
Горно-Алтайский автономный областтыг
албаты үредүзининг бөлүги јөптөгөн

Алтайдын бичиктер чыгарар
издательствозынын
Туулу Алтайдагы бөлүги. 1975

81.632.19 71

4 С(Алт.) (075)

С—900

Суразакова Нина Николаевна

АЛТАЙСКИЙ ЯЗЫК
III КЛАСС

Редактор З. Табакова. Художник В. Стеценко. Художественный редактор И. Митрофанов. Технический редактор М. Шелепова. Корректор А. Боконокова.

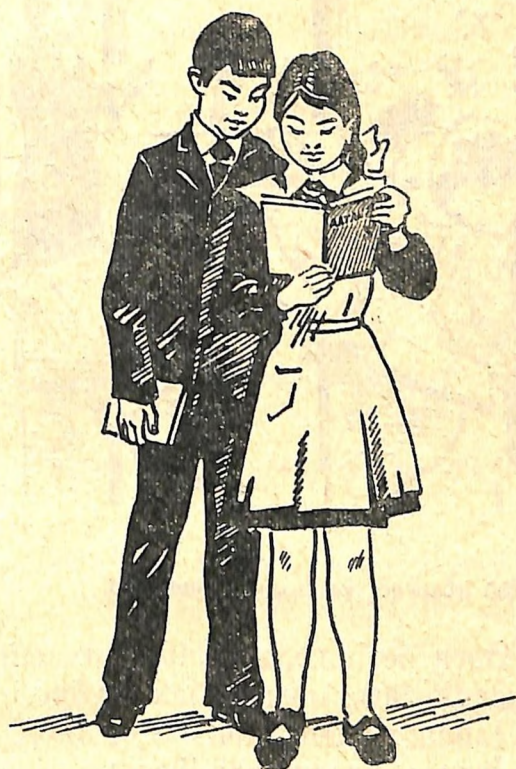
Сдано в набор 3/1 1975 г. Подписано к печати 10/II 1975 г. Бумага тип. № 2. Формат 70×90 1/16. Тираж 4000 экз. Объем Усл. п. л., 7,6. Уч.-изд. л. 5. Цена 13 коп. Заказ 58.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

А $\frac{60601-007}{М 138 (03) 75}$ 118—75

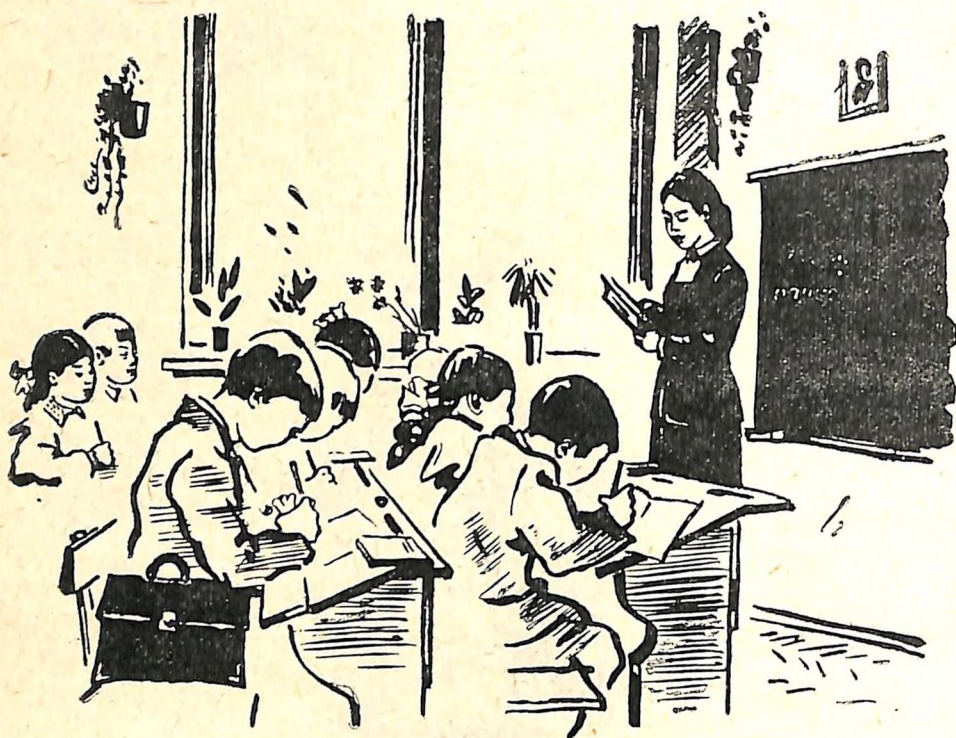
© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1975 г.

Јаш бистерди ўредетен
Јараш кадарлу бичигис.
Јаан јўрўмниң јолдорына
Апаратан нўскўрис.

2-чи КЛАССТА ЎРЕНГЕНИН КАТАП ҚОҲӨРИ.

1 §. Эрмек. Сөс.

1. Јурукты ајыктап көрөлө, үлгерди кычыраар.

1. Эзен бе, школыс, јараш турабыс!
Јаантайын ырысту балдар бис.
Јараш туранын ичинде ончобыс
Јаңыс биледий нак јүредис.

Е. Благинина.

2. Санаабыска эбелте
Айдатан кижн — качыбыс.
Јаркынду јолго јетире
Ўредер кижн — качыбыс.

Баштапкы эрмектин учында турган темдегине ајару салып, кычыраар. Ол кандый эрмек?
Ўлгердин арткан эрмектери кандый?

2. Кычыраар. Мында канча эрмек? Кажы ла эрмекте кем керегинде айдылып јат? Ол сѳстѳр эрмектин кандый члени?

Јайгыда балдар ада-энезине болужат. Олор колхозто ло совхозто иштеп турат.

Јайгы каникулда балдар лагерьде амырап јат. Анда олор походко јүрет. Балдар сууга эжинет, күнге күйет.

Амыраган балдар су-кадык болот. Школдо олор јакшы үренет.

Кажы ла эрмекте баштаачы керегинде не деп айдылган? Ол эрмектин кандый члени?

3. Кычыраар. Кажы ла эрмектин тѳс члендерин көргүзеер.

ОРОЙ КҮС.

Орой күс турат. Кушкаштар јылу јерге уча берген. Тенери булутту. Соок јанмыр јаайт. Јаландар ээн турат. Садтардагы јолдорды јалбырактар бүркеп койгон. Сооктор башталды. Түнде түүнти суулар тогул калат.

Бичип алыгар. Баштаачынын алдыла бир чийү, айдылаачынын алдыла эки чийү, эченги члендердин алдыла койрык чийү тартыгар.

4. Кажы ла эрмектин баштаачызын ла айдылаачызын таап, чыгара бичип алаар.

Томуртка курт-конгустарды јип јат. Ол курч тумчуктарыла агаштын чобразын чокуп ойот. Чобранын алдындагы конгусты томуртка бойынын аткакту тилиле чыгарып алат.

5. Кажы ла эрмектин учындагы токтой түжер темдектерине ајару салып, угуза кычыраар.

ҚОСМОНАВТ БОЛОРЫМ.

Таныспай сары тангла ойгонып ла келеле, мынайда кыйгырды:

— Эне! Менин космонавт болор күүним бар!

— Сен арифметикадан үч алган. Космонавт болорго бештер алар керек! — энези ого каруун айдат. — Эртең тура зарядка да этпей јадын. Андый јалку кижии канайып космонавт болотон?

— Эмди качан да јалкуурбазым.

— Согушчан, ыйлаак, төгүнчи кижини космонавтка база да албай јат. А сенде, Таныспай, андый кылыктар бар ошкош.

— Эне, мен ол кылыктарды чек таштап койорым.

— Қоркунчак улусты космоско ийбес. Ас бичиктер кычырган улусты база албас.

— Эртен мен библиотекадан јаан бичик аларым. Эне, ол тушта мени космонавтка алгай не? Алар дезеер!

— Алар, алар, балам, је јангыс ла јакшы үрен, су-кадык бол! — деп, Таныспайдың энези күлүмзиренип, оның бажын сыймады.

А. Ередеев.

Эки табылу, эки суракту ла эки кыйгылу эрмектер талдап бичигер.

6. Кычыраар. Кажы ла эрмектин төс лө эчengi члендерин таап, адап беригер.

Федя кичинек сыйныла мешкелеп барды. Мешкелер је-нестү чыкту јерде өзүп јат. Федя мешкелеп көп жүрген. Је кичинек сыйны мешкелү јерди билбес болгон. Федя сыйнына мешкелү јерди ксргүзип берет. Сыйны мешкени эмди бойы табар.

Мешкени энези каймакка каарар, кышка тузаар.

Кажы ла эрмектенг баштаачыны ла айдылаачыны кожо чыгара бичип алыгар.

7. Озо баштаачы ла айдылаачы болотон сөстөрди таап, оның кийинде баштаачы ла айдылаачыны јартап турган сөстөрди таап, берилген сөстөрлө эрмектер тургузып бичигер.

Көргүзү: *Јалбак түс јолло јангы машина браатты.*

1) браатты, Јалбак, јаны, јолло, түс, машина. 2) буудай, Бышкан, јайканып турды, јылу, араайын, эзинге. 3) ашту, Јаан, түрген, комбайн, јаланла, барып јатты. 4) нөкөриле, көлгө, эртен тура, балыктап, Јажнай, барды.

8. Кажы ла эрмектин бажын ла учын таап, токтой түжер темдегин тургузып бичигер. Эрмекти кандый буквадан баштап бичиир керек?

Јаңарга адазы јангы чана садып берди кышкыда ол чаналу јыңылаган чаналу жүгүрерге кандый макалу Јаңар бийик кырдан чаналу түрген түжүп келет.

Шүүлтезиле колбошкон сөстөрди эжерлеп чыгара бичигер. Олорды канайда табар?

9. Журукты аярып көрөөр. Мында не журулганын куучындап береер. Журукка башка-башка учурлу эрмектер сананып бичигер.

10. Кычырала, куучындап беригер. Адалгыштарды, јарталгыштарды ла глаголдорды айдып беригер.

ҚЫШҚА БЕЛЕТЕНГЕНИ.

Сыгыргандар кышкыда јийтен курсагын, јадатан уйазын јайгыда белетеп алат.

Сыгырган корум таштарда уйалап јат. Ол уйазының јанына тиштенип, өлөн тажып алат. Өлөн күнге кургай берет. Анычактар кургак өлөнди жаңмыр өтпөс какпак таштың алдына сугуп салат.

Борсуктар кышка база јайгыда белетенет. Олор чычкандарды, јыландарды ла бакаларды тудала, төңөштин үстине кургадып салат. Онон кургаган курсагын уйазына тажып алат.

Куучыннан борсуктар керегинде айдылган эрмектерди бичип алыгар. Тоолоп айткан сөстөрдin алдыла чийү тартыгар.

11. Журуктарды ајыктап көригер. Кажы ла журукта не јуралган, айдып береер.

Берилген планды тузаланып, журуктардын учурын куучындап беригер.

1. Јайгыда балдардын амыраганы.
2. Олордын иштегени.
3. Аң-куштардын кышка белетенгени.
4. Балдардын школго шыйдынганы.

Тургускан куучынды бичигер.
Эрмек керегинде нени билип алдыгар?

2 §. Табыштар ла буквалар.

Сурактарга каруу беригер.

1. Үндү ле туйук табыштарды айдып беригер.
2. Қандый туйук табыштар үнгүр, кандыйлары тунгак? Эжерлеп, јарт угуза айдыгар.
3. Қандый табыштарды узун үндү табыштар деп айдар? Олорды канайда темдектеп бичиир?
4. Э ле е буквалар канча табышты темдектеп јат? Олорды сөстөрдө бичиир ээжи кандый?

12. Кычыраар. Үндү ле туйук табыштарын айдып беригер.

Кайдаар ла көрзөн —
улус иштейт.

Кайдаар ла барзан —
јүрүм чечектейт.

Јүрүм кижини
ичкери кычырат.
Қижы ырысты
ижинен табат.

13. Кажы ла эжер сөсти кычырып, карарткан буквалары кандый туйук табышты темдектеп турганын јартагар.

кып — кыбы
толук — толугы
мүркүт — мүркүди
агаш — агажы
сөс — сөзи

кеп — кеби
кузук — кузугы
базыт — базыды
отургуш — отургужы
ырыс — ырызы

Эжерлү туйук табыштардын таблицадын тургузыгар.

14. Кычыраар. Үнгүр ле тунгак туйук табыштарын айдып беригер.

1. Јажыл өлөндү јаланда
Јараш куштар кожондойт.
Ойто айылга јанарга
Мени чечектер божотпойт.

В. Качканакон.

2. Қөк тегериде јылдыстар суркурайт.
Қөк талайда толкулар чайбалат.
Тегери түбиле булут өдөт,
Талай үстиле бочко јүзет.

А. Пушкин.

15. Кажы ла эки үндү табышты айдып түндөгөр.

а — о	и — ү
э(е) — ө	ы — у

Үндү табыштардын кажыларын айтканда, эриндер тегерийип, ичкери чөйилет?

о, ө, у, ү — эрин чөйилер үндү табыштар. Олорды айтканда, эриндер тегерийип, ичкери чөйилер;

а, э(е), ы, и — эрин чөйилбес үндү табыштар.

16. Кычыраар. Эрин чөйилер ле эрин чөйилбес үндүлөрдү таап, олордун айдыларын түндөгөр.

ЖАЙ.

Кичинек изү ай —
Чечектерге жай.
Кызыл чейне, күнчечек,
Күзүңгү деп көк чечек —
Ончолоры жалаңда,
Жаан ойын-жыргалда.

Эдил үндү күүктер,
Көп-көпөгөш көктөштөр,
Жалаа эдинген бөөлжин
Кеен жайдын кереезин
Чур-чуманак кожондойт,
Күс келерин сананбайт.

Эрин чөйилер үндү табышту сөстөрдү чыгара бичигер. Эрин чөйилер үндүлөрдү темдектеген буквалардын алдыла чийүүчөк тартыгар.

17. Кычыраар.

Күнчыгышта жаткан албаты чайды мундар жылдар мынан озо билетен болгон. Озо баштап олор жерлик чайдын жалбырактарын жууп, жүзүн-башка оорулардан эмденетен эм жаап, ичип туратандар. Оны ээчий олор чайды плантацияларда өскүрөр боло берген. Чайды башка-башка сортту да эдип өскүрөтөн. XV чакта чай Азиянын бастыра албатыларына таркаган.

Эрин чөйилер үндү табыштар бар сөстөрдү чыгара бичигер.
Эрин чөйилер үндү табыштар канайда айдылып турганын жартагар.

18. Сөстөрдү көргүзү аайынча эжерлеп бичигер.

Көргүзү: *жуун* — *жун*, ...

Жуун, жон, ээн, эр, јун, каар, сүр, оок, уур, жука, тар, сок, соок, ур, јуука, таар, ок, јоон, эн (бөстин эни), ээр, кар, үүр, үр.

Кажы ла эжер сөстөрдин учуры башка болгонуң не көргүзөт?
Эки түңгөй буква ла кандай табышты темдектеп бичиир?

19. Кычыраар. Узун үндү табышту сөстөрдө канча буква, канча табыш? Буквалардын тоозы ла олоор темдектеп турган табыштарының тоозы нениң учун келишпей жат?

ПИОНЕРЛЕРДИҢ БАШТАПҚЫ СТУПЕНИНЕН.

1. Кызыл мааны нени темдектеп турганын билип ал.
2. Сууга жүзүп эжинерге, жердин аайын компасла билерге үренип ал.
3. Жаан улуска айыл ичинде болужып жүр: аяк-казанды ла айылдын ичин жүнүп ла жуунадып, кичинек балдарды соододып ла кичееп жүр.
4. Кураандар, бозулар, суукуштар, такаалар кичееп өскүрерге жаан улуска болужып жүр.
5. Бичиктен кычырала, билип алганыңды најыларыңа куучындап жүр.

Узун үндү табышту сөстөрдү жолдон жолго канайда көчүрөт?

Кураандар, жуунадып деп сөстөрдү үйелеп бичигер.

20. Таблицада берилген сөстөрдү кычыраар. Айдылары ла бичилери нениң учун түңгөй эмес?

Бичилери	Айдылары
жалбырак	жалбрак
азырала	азрал
ажыра	ажра
жастыра	жастра
кечире	кечре
жетире	жетре
эбиреде	эбреде

Элес үндү табышту сөстөрдү (1-кы столбигин) бичип алыгар. Чын бичилерин ундыбагар!

21. Кычыраар. Карарткан сөстөрдүн чын бичилерин жартагар.

чеденди ажыра
ток азырал
жастыра кылык
айландыра бас

сыйнына барды
сууны кечире
сууга жетире
кенетийин кыйгырды
бастыра улус

Элес үндү табышту сөстөрдү айдып беригер.

22. Бичигер. Элес үндү табыштардын алдыла чийүчөк тартыгар.

ТИМУРОВСКИЙ КОМАНДА.

Аткырдын отрядында тимуровский команда тззолди. Уулчактар болуш керексип турган улусты бедреп, айылдар сайын баргылады.

Бир айылда карган таадак ого газет кычырып берзин деп айбылаган — бойы кычырарга кззи жетпей турган. Экинчи айылда дезе адазы ла энези кезикте иште удап калганда, детсадтан кичинек балазын айлына экелип салар керек.

23. Кычыраар. Карарткан сөстөрдүн элес үндү табыжын көргүзип беригер.

1. Малга азырал белетеери — бастыра албатынын кереги. 2. Меестин олсгин койлор маказырап жиир. 3. Жастыра кылык кылынба, жаан улустын сззин ук.

Элес айдылар үндү сөстөрдү бойыгар сананып бичигер.

24. Кычыраар. Э ле е буквалардын бичилер ээжизин айдып береер. Э ле е буквалу сөстөрдү үйелеп бичигер.

1. Ыраак жерлерден эбирип келеле,
Энемнин айлында токунап отурум.
Эжикте турган кару уйыстын
Көөрчөк сүдин амзап ууртайдым.

Б. Бедюров.

2. Энир кирип, койыла берди,
Энир чолмон мелтирей берди.

Л. Кокышев.

25. Кычыраар. Орус тилден кирген сөстөрдө э ле е буквалар кайда бичилип жат?

Јиит поэт, бичиктү этажерка, јилбүлү экскурсия, үчинчи этаж, телевизордын экраны, сүттү кофе, јангы экскаватор.

26. Я, е, ё, ю буквалар орус тилден кирген сөстөрдө кандый табыштарды темдектеп турганын јартагар.

январь, станция, обезьяна
ёж, ёлка, Соловьёв
Егор, варенье, съезд
Юра, Юля

пекарня, октябрь
лётчик, свёкла
Лена, пионер
салют, парашют

27. Сөстөрдү јарт кычыраар. Кажы ла сөстө канча буква, канча табыш?

Қалендарь, портфель, фонарь, тетрадь, фасоль, морковь, кисель, лагерь, тюль, председатель, медаль, шаль, мебель, будильник, чернильница, понедельник, альбом, рельс.

Письмо, пальто, асфальт, ведомость, сентябрь, октябрь, февраль.

28. Табыштарды јарт айдып, космонавттардын өбөкөзин кычыраар. База кандый космонавттарды билереер, кожуп айдыгар.

Гагарин Ю. А., Титов Г. С., Быковский В. Ф., Попович П. Р., Николаев А. Г., Николаева-Терешкова В. В., Беляев П. И., Елисеев А. С., Леонов А. А., Егоров Б. Б., Феоктистов К. П., Қомаров В. М., Шаталов В. А., Хрунов Е. В., Шонин Г. С., Воынов Б. В., Волков В. Н., Береговой Г. Т., Горбатко В. В., Кубасов В. Н., Филиппченко А. В., Рукавишников Н. Н., Добровольский Г. В., Пацаев В. И.

Алфавит аайынча бичигер. Түней буквадан башталган сөстөрдүн экинчи ле үчинчи букваларына көрүп бичигер.

29. Улгерди кычыраар. Ундү табыштарын јартагар. Баштапкы эрмектин төс лө эчени члендерин адап беригер.

ҚУРААНДАР.

Өлс-чоокыр кураандар
Өлөн бажын одорлойт.
Ташка чыгып, жылынып,
Төңди төмөн учуртат.

Жергелей туруп, кураандар
Желе базып, жарыжат.
Амырап јаткан энезин
Ажыра калып, каткырат.

Сүүнчилү мааражып,
«Сүт бер, эне» дешкилейт.
Сүмеленип эмеле,
Сүзүжерге баргылайт.

Ойноп жүрүп курааным
Онбос түктү кой болор.
Тайга-ташты эбирип,
Сен таныбас мал болор.

Ж. Маскина.

30. Улус кўскиде мал ижинде, кырада, садта, огородто нени эдип турганы керегинде «Кўски иш» деп бажалыкту сочинение бичигер.

СӨСТИН БУДУМИ.

(2-чи класста үренгенин тереңжидери.)

3 §. Сөстин тазылы ла кожултазы.

31. Кычыраар. Карарткан сөстөрдин тазылын, кожултазын көргүзип беригер.

Каргыстан деп **өзөктин** бажында жаан боочы турат. Бу **боочынын** үсти — тепсең жер. **Боочыдан** ары **Кенинин** көлине жетире ыраак эмес. **Боочынын** ла **көлдин** ортозында корум ташту бир кезек кырлар бар.

Каргыстан **өзөктин** ичинде колхоз өлсн эдип, көп **малды** мында кыштадып турат. Жайгыда, өлсн эдер **өйдө**, балдар **колхозко** болужарга келип турат.

32. Кычырып, карарткан сөстөрдин тазылын көргүзеер.

1. Бастыра телекей бажын энчейтип, **Мавзолейде** жаткан **башчыга** келет. 2. **Баштаачы** ла **айдылаачы** — эрмектин төс члендери. 3. **Жыштын** кузугу жакшы бүткен, **кузукчылар** **кузуктап** барар.

Угы жаңыс сөстөрди чыгара бичигер. Олордын түнөй бөлүгин чийү тартып көргүзеер.

|| Угы жаңыс сөстөрдин түнөй бөлүгин тазыл деп айдар.
|| Угы жаңыс сөстөрди тазылы бир сөстөр деп база адап жат.

Сөстин тазылын мындый чийүле темдектеп көргүзер: **анчы**, **анчыга**, **ырысту**.

33. Кычыраар. Угы жаңыс (тазылы бир) сөстөрди таап көргүзеер.

Кышла кожо андаар өй келет. Кышкыда тайганын кары калын. Же ченемелдү **анчыларга** жаан кар буудак болбойт. Олордо чындык болушчы — тереле жапкан чана бар. Анчы чаначы спортсменге түнөй.

Тазылы бир сөстөрди талдап, ээчий-деечий чыгара бичигер. Тазылын чийүле темдектеп көргүзеер.

34. Кычыраар. Школ деп тазылду сөстөрдин кубулып турган бөлүгүн көргүзеер.

БИСТИН ШКОЛ.

Школ — бистин экинчи айылыс. Школдо бис көп билгир ле таскаду аладыс. Школдын мастерскойында ла садында иштеерге үренип жадыс. Ада-энелер школго келип жүрет. Олор бистин ижисле таныжат. Школды ремонттоорго ада-энелер база болужып жат.

Сөстин кубулып турган бөлүгүн не деп айдар?

35. Кажы ла эки сөсти колбоштырып бичигер.

Көргүзү: кырга чыгар, ...

суу, кеч	бис, класс
кар, суу	кей, уч
кыр, түш	чай, кайна
кыр, чык	кычыр, бичик

Сөскө кожулта не керектү кожулып жат?

|| Сөстин кубулып турган бөлүгүн кожулта деп айдар.
|| Қожулта эрмекте сөстөрдн колбоштырып жат.

Сөстин кожултазын мынайда темдектеп көргүзер: өлсн|нин|
мал|дан|

36. Кычыраар. Карарткан сөстөрдн тазылын, кожулталарын көргүзеер.

Жайгы бөрүлөр тойу. Кышкыда дезе бөрүннн ичи ач. Түнде бөрү агаш аразынан чыгып, айылдарга өңөлөп келет. Ийтер сезип, үрүже берет. Бөрү мылтыктын табыжынан коркып жат. Ол оттон до коркыыр.

Озо кожулта јок сөстөрдн, оннн кийннде бир кожулталу, учында эки кожулталу сөстөрдн чыгара бичигер.

|| Сөстө бир эмезе эки кожулта болор: јай-гы, бөрү-лер, кыш-кы-да. Кезик сөстөрдө кожулта јок болор, андый сөстөр јүк ле тазылдан туруп јат: агаш, бөрү.

КЫШКЫ ЭНИР.

Кышкы эңир кыырап,
Кырды тёмөн өңөлөди.
Желбер-кара жуурканла
Жердин үстин бүркеди.
Туман койдонгон өзөккө
Туйук кара түн түшти.

Журукчы Соок көзнөккө
Журугын журап соододы.
Айлаткыштын түбинде
Ак жылдыстар имдешти.
Телефон эмиги бийикте
Жетен жүзүн күүледди.

Ж. Кыдыев.

Карарткан сөстөрдү талдап, чыгара бичигер. Кожултазын керектү темдекле көргүзеер.

Сурактар ла жакылтаар.

- 245522
1. Сөс кандый бөлүктөрдөн туруп жат, адап беригер.
 2. Сөстүн тазылы деп нени айдар?
 3. Сөстүн кандый бөлүгүн кожулта деп айдар? Темдектеп беригер.
 4. Тазылы бир сөстөр айдып беригер.
 5. Сөстө канча кожулта болор аргалу? Кожулта жок сөстөр кандый бөлүктөн туруп жат? Темдектеп беригер.

4 §. Сөстүн кожулталарын чын бичири.

38. Кычырып, карарткан сөстөрдүн тазылын ла кожултазын көргүзеер. Кожулталардын бичилер ээжизин жартагар.

1. Уренчиктер колхозторго ло совхозторго эчкилердин ноокызын тараарга болушкан. Койчылар ологорго жаан быйанын айткан.

2. Агаштар ла чечектер отургузып, ологорды кичееп ксрүп тур. Тузалу кушкаштарды чеберле. Ологорго кормушка эдиб бер.

Сөстүн тазылы тунгак туйукка токтозо, кожултазы база тунгак туйуктан башталар.

Сөстүн тазылы үнгүр туйукка эмезе үндү табышка токтозо, кожултазы үнгүр туйуктан эмезе үндү табыштан башталар.

39. Керектү кожулталарды кожуп, эрмектерди бичип алыгар.

Пионер телекей... ороондорынын балдарыла најылажып
јат. Пионер ар-бүткен... сүүп јат. Ол јажыл өзүмдер... , тузалу
куш...дын ла тын...лар... коручызы. Пионер ончо балдар... јо-
зок көргүзер учурлу.

Кандый табыштан башталган кожулталар коштыгар, ненинг учун?
Кожулталар не керектү?

**40. Берилген кожулталарды кандый табышка токтогон сөстөргө
кожорын јартап береер.**

Көргүзү: турналар,...

...лар, ...дар, ...ке, ...ге, ...тын, ...нинг, ...динг.

Кожулталарды сөстөргө кожуп бичигер.

**41. Сурактар аайынча сөстөргө керектү кожулталар кожуп, схемага
бичигер.**

Көргүзү: неге? нени? неде? неле? $\rightarrow$ *јурт* $\rightarrow$ ка ты та ла

неде? нени? неге? неден? $\rightarrow$ *сөзлик* $\rightarrow$... $\rightarrow$ неге? неде? неден? ненин? $\rightarrow$ *космос* $\rightarrow$...

ненин? неле? неден? $\rightarrow$ *үлгер* $\rightarrow$... $\rightarrow$ нени этти? нени эткен? нени эдер? $\rightarrow$ *бичи* $\rightarrow$...

Кошкон кожулталардын чын бичилер ээжизин айдып беригер.

**42. Берилген сөстөрдин тазылын ла кожулталарын схемала көргүзип
бичигер.**

Көргүзү: эрмек $\rightarrow$ тер тинг ке ле

эрмектер, эрмектинг, эрмекке, эрмекле
күүлелер, күүлеге, күүлеле, күүледен, күүлени
үренер, үренген, үренди, үренчик
буудайды, буудайга, буудайда, буудайдын
тараган, тараар, тарады, тарак

43. Берилген сөстөрдө ненин учун эки түнөй туйук буквалар бичилгенин жартап беригер. Кезигиле сөсколбулар тургузып бичигер.

јаратты	азыкка	тоннын	малла
јаратта	казыкка	тоннон	тилле
јараттан	тумчукка	кулуннан	колло

44. Кычырып, карарткан буквалардын чын бичилер ээжизин жартап беригер.

1. Қошту атты суунын ол јанына кечирип койдым. Қичи-нек ак јалаңгачка апарала, мөштөн буулап салдым. Қойлор күрдин јанынан келип суу ичкилеп, токунай бердилер.
(И. Шинжин.)

2. Соок Таадак балдарды јаны јылла уткыды. Ада-эне-бисти, ага-карындаштарысты чыккан күниле бис база уткыдыс.

3. Трактористтердин курсына јиит уулдар барды.

4. Адамнын арчымагында чай, тус, сахар, жүзүн-јүүр конфеттер бар болгон.

Јартаган сөстөрдү чыгара бичип алыгар. Олордын чын бичилерин ундыбагар.

5 §. Сөстин тазылы токтогон туйук табышты чын бичири.

45. Ылгерди лаптап кычыраар. Сөстөрдүн эжерлү туйук табыштарын айдып беригер.

ҚЫШ.

Тошту тенгис тыныжы —
Шуурганду кыш келет.
Қырларымнын бажына
Мөңүн бөрүк кийдирет.
Эжигимнин јанына
Қуйун келип айланат.
Қөзнөгиме ойто ло
Јүзүн журуктар јуралат.

А. Адаров.

Карарткан кажы ла сөсти чыгара бичип, онын тазылын коштой бичигер.

46. Кажы ла эки сөсти кычырып, тазылын ла кожултазын көргүзеер. Кожултазы кандый табыштан башталганына аяру салып, сөстөрдү бичип алыгар.

кереби — керепке
калажы — калашты
бичигим — бичиктер
күрегим — күректе
азар — аскан
өзүм — өсти

Сөстин тазылы токтогон тунгак туйук качан үнгүр эжерине көчө берет? Качан көчпөй жат?

Сөскө үндү табыштан башталган кожулта кожулза, онын тазылы токтоп турган тунгак туйук (бичик, сөс, аш) үнгүр эжерине көчө берет (бичигим, сөзин, ажы); тунгак туйуктан башталган кожулта кожулза, үнгүр эжерине көчпөс (бичикти, сөстөр, ашту).

47. Тунгак туйук табыштары үнгүр эжерине көчө бергедий эдип, сөстөрдү кубултала, бичигер.

Эрмек — эрмеги, аш — ажы, көс — ..., иш — ..., керек — ..., бичик — ..., соок — ..., жөп — ..., эмик — ..., бут — ..., жүс — ..., ёдүк — ..., сөс — ..., кузук — ..., ис — ..., карындаш — ..., ырыс — ..., темдек — ...

48. Берилген сөстөрдү менин, сенин, онын деп солумаларла кожо кубултып бичигер.

Көргүзү: Менин жүрегим, сенин жүрегин, онын жүре-
ги, ...

Жүрек, эрмек, ырыс, темдек, куш, кереп, бичик

49. Скобкадагы сөстөрдү өскө сөстөрлө колбоп, керектү кожулта кожоло, эрмектерди кычыраар.

1. Күн кырдың (баш) ажып, бүрүңкий кирип (башта).
2. Энем уйдың (сүт) чеген этти.
3. Мениң (журук) үредүчи жардып көрди. Журукты мен энеме сыйлаарым.
4. Школ божоордо ло, балдар өлөн (иш) туружарга бардылар.

Бичип алыгар. Сөстин тазылы токтогон тунгак туйуктарды нениң учун үнгүр эжериле солып бичидигер?

6 §. Эрин чөйилер үндү табыштарды сөстөрдө чын бичири.

50. Кычыраар. Үндү табыштарын талдап, айдып беригер.

1. Ойто ло күс једип келди,
Сары јалбырактар кейде айланат.
Јанып брааткан турналар үни
Јанылга болуп кырларда артат.

А. Адаров.

2. Сүүген төрөл партия
Ырыска бисти апарат.
Совет јан ла партия
Албатыны башкарат.

Албатынын кожоңы.

Үндү табыштарды ылгаштырып, көргүзүге бичигер.

1. Эрин чөйилер үндүлөр: ...
2. Эрин чөйилбес үндүлөр: ...

51. Кажы ла сөсти үйелеп кычыраар. Эрин чөйилер үндү табыштар канча үйеге јетире бичилген, ајару салыгар.

бозулар	јүрүмге	болушка
толуктар	бүгүнги	мөнүннен
сзүмдер	көмүрге	тогуска
өскүрген	булуттар	өскүске
бөлүкке	кузукта	көрүктер

Сөстөрдиг јүк ле эрин чөйилер үндү табышту бөлүгин чыгара бичигер.

бозу

јүрүм

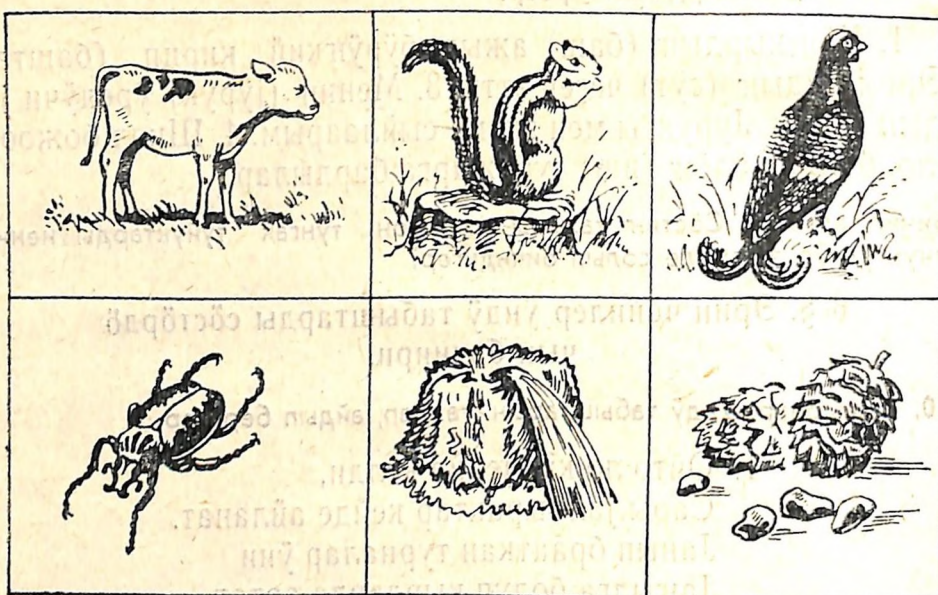
болуш

...

...

...

52. Јурукта не јуралганын сөстөрлө бичип алыгар.

Бичилген сөстөрдүн үндү табыштарынын алдыла чийүчек тартыгар.

53. Эрин чөйилер үндүлөрдү тургузып, эрмектерди бичигер.

1. Бул...т сткүре биске јайым күн чалыды. 2. Ыш — ол оок көм...рлер. 3. Јаш боз...ны јылу сүтле азыраар. 4. Куз...кта көп үс бар. 5. Рассадала өск...рген өз...мдерди јакшы сугарар керек. 6. Уч тол...кту кызыл галстук—пионерлердин темдеги.

Эрин чөйилер үндү табыштар кезик сөстөрдүн экинчи үйезине јетире бичилер:

болуш	јүрүм	јүстүк	кулун
конус	бүгүн	үнгүр	комургај
сскүс	өдүк	турун	көбүк
толук	олут	өлүм	бөлүк

Эрин чөйилер үндү табыштар кезик сөстөрдүн үчинчи үйезине јетире бичилер:

отургуш	јудурук
јүгүрүк	өбскө
үшкүрүш	кулугур
көргүзү	бозого

Эрин чөйилер үндү табыштар кезик адалгыштарда ла глаголдордо баштапкы ла үйезинде турар:

одын	куучын	бөли	буры
орын	сүүнчи	солы	чочы
ойын	жуучыл	толы	унды
мойын	түүнти	коры	чокы

54. Кычыраар. Эрин үндүлөр канча үйеге чыгара бичилген, айдып беригер.

Нөкөринге болуп, ырысту жүрүмге, темир орын, Төрөлин корыган, коруда турган, эки бөлүк, козыр тус, отту турундар, нөкөринди солы, эки жара бөли.

Кезигиле эрмектер тургузып бичигер.

55. Божодылган үндү ле туйук букваларды кожуп кычыраар. Олордын бичилер ээжизин жартагар.

1. Кул...н жаанап ат болор. 2. Уулчак...ар өркөлөр өлтүрип, колхозына жаан бол...жын жетирди. 3. Амыр адазыла кожо од...нга барала, күрт...ктин балазын тудуп алды. 4. Кул...рда крахмал бар. 5. Бир тарел...е мүн...е он тог...с калбак суу ла жүк ле жагыс калбак ток аш бар.

56. Кычырала, бичип алыгар.

БИСТИНҢ КЫП.

Бистин жаткан кып жаан жарык. Толукта орын туруп жат. Орыннан өскө, стол, шкаф, диван ла отургуштар бар. Стенеде журуктар. Көзүктө жараш өңдү чечектер өскүрип салган.

Эрин чөйилер үндүлөр бар сөстөрдин алдыла чийү тартыгар.

57. Кычыраар. Узун үндү табышту сөстөрдин ле эрин чөйилер үндү табышту сөстөрдин чын бичилер ээжизин жартагар.

Жайгыда жерис кеен-жараш,	Чанкыр бийик кырларга
Туулар жажыл тургулайт.	Чабандар көчүп баргылайт.
Кажы ла агаш бажынан	Күннин чогын чайпалтып,
Күүктин үни жыгкылдайт:	Күүктер жолдо кожондойт:
«Күк-күүк, күк-күүк».	«Күк-күүк, күк-күүк».

А. Адаров.

Эрин чөйилер ле узун үндү табыштардын башказын јартагар.

Сурактарга каруу беригер.

1. Кандый үндү табыштарды айтканда, эриндер тегерий-ип, ичкери чөйилер? Олорды јарт айдып беригер.

2. Эрин чөйилер үндү табыштар экинчи ле үчинчи үйезине јетире бичилетен кандый сөстөрдү билип алдыгар, айдып берер.

3. Эрин чөйилер үндү табыштар сөстин баштапкы ла үйезинде бичилетен кандый адалгыштар ла глаголдор билерер, айдала, бичип алыгар.

7 §. Колболу сөстөр.

58. Кычырып тундегер. Карарткан сөстөрдүн кандыйлары эки тазылду?

1. Аш-курсакты бойын белетеп үрен. 2. Бистин колхоз ашты комбайнла кезип, согуп алат. 3. Қалаш — ток курсак. 4. Бийск деп городко бис асфальт јолло бардыс, анда темир јол көрдис. 5. Сууда јүрер кушты суукуш деп адап јат. 6. Јердин күн ажып турган талазын күнбадыш деп адап јат.

Эки тазылду сөстөрдү чыгара бичип, тазылдарынын алдыла чийүчек тартыгар.

59. Колболу сөстөр кандый эки тазылдан бүткен, јартап беригер.

тал түш	күнчыгыш	амыр-энчү
эртен тура	Бешпелтир	айак-казан
от өлөн	јоонмойын	ару-чек
уй саачы	колплат	су-кадык
Туулу Алтай	коларткыш	Ада-Тсрөл

Эки тазылду сөстөрдү колбулу сөстөр деп айдар: *беш-јылдык, ар-бүткен, Ада-Төрөл, эртен тура.*

Колболу сөстөр кезиги јаба, кезиги башка, кезиги чийүчек ажыра бичилер.

Таблицаны көригер,

Јаба бичилер	Башка бичилер	Чийүчек ажыра бичилер
күнчыгыш	эртен тура	ада-эне
Қаракол	темир јол	ар-бүткен
Бешпелтир	кой јиилек	айак-казан
јарганат	эр кижі	Горно-Алтайск
јашөскүрим	үй кижі	Қан-Оозы
суалгыш	таш көмүр	Малчы-Мерген

Бу сөстөрдін чын бичилерин ундыбагар.

60. Кычыраар. Колболу сөстөрді, олардың тазылдарын көргүзип бичигер.

БАЛДАР ОЙЫН-ЖЫРГАЛДА.

Түмен ойынчыктарла кееркелген
јараш ёлка јанында
Соок-Таадакты сакыган
балдар ойын-јыргалда.
Соок-Таадак келерде,
балдарга сыйлар экелди.
Јаңы јылдың байрамын
јаан сүйнчилү уткыды.

В. Солтанов.

61. Эки сөстөң талдап, колболу сөстөр бүдүрип бичигер.

Айыл, эр, конус, јурт, курт, кижі, төрёл, ада, от, ийде,
кийик, јалбышту, куш, күчтү, ак, суу, јылдык, он, Оозы,
Көксуу.

Колболу сөстөр орус та тилден кирер: колхоз, јуртсо-
вет, самолёт.

62. Орус тилден кирген колболу сөстөрлө тузаланып, эрмектер тур-
гузаар.

Стенгазет, кинотеатр, кинофильм,
вертолет, совхоз, светофор, шлако-
бетон, электровоз, паровоз.

8 §. Куучын-эрмектин бөлүктери (катап көрөри).

63. Кычыраар. Кандый куучын-эрмектин бөлүктөрүн билеригер, ай-
дып беригер.

1. Апагаш булуттар жылыжат...
Чөл дезе ээн ле тымык.
Ару эзин согуп жат.

2. Эски город. Эмди онын ады телекейге жарлу. Онын ты-
мык оромдорыла жиит космонавт техникумга бачымдап бара-
тан эди. Техникумнын эжигинде жажыл агашка ла чечектерге
курчаткан Ильичке тургускан памятник туру. Андриян улай
ла онын јаныла жүрексиреп өдөтөн.

М. Ю х м а.

Керектү сөстөрдү көргүзү аайынча талдап, чыгара бичигер.

Адалгыш (кем? не?) — ...

Жарталгыш (кандый?) — ...

Глагол (нени эдип јат? канайып јат?) — ...

**64. Кычырып, адалгыштарды јартагар: нени темдектеп јат, кандый
суракка каруу берет, кандый тоодо.**

Застава јаан эмес ортолыкта турган. Ортолыктын јарат-
тарында талайдын толкузы үзүги јоктон шуулап јадат. Ајас
күндер мында ас болот. Туман јок болзо, талайдан салкын
согот. Јангыс ла үзүк-үзүк булуттарды салкын токтом јоктон
айдап турар. Је күннин аайы кандый да болзо, пограничник-
тер јаантайын каруулда турат.

1-кы эрмекти члендериле ылгагар.

Көп тоодо турган адалгыштарды чыгара бичип, кожултазын көргүзип салыгар.

Предметти темдектеп, кем? эмезе не? деп суракка каруу берип турган куучын-эрмектин бөлүгүн адалгыш деп айдар.

Адалгыш жаңыс тоодо ло көп тоодо турар, кубулткыштарла кубулар.

65. Кычырып, адалгыштарды жартагар.

Кубулткыштарла кубулар.

кем?

не?

Шпион керегинде куучын меге сүрекей жилбүлү болгон. Бистин разведчиктер өштүлөрдү тудуп, жажытту сөстөрүн чыгара айттырып жат. Шпионды тударына анчадала ийттер болужат.

(И. Шинжин.)

Адалгыштардын сурагын үстине бичип, эрмектерди бичигер.

66. Глаголдордон адалгыштар бүдүрүп бичигер.

базып жат, жарыжып жат, үренип жат, ойноп жат, уйуктаар, сананар, таскаар

67. Кычыраар. Адалгышты ла жарталгышты көргүзүп, олоор нени темдектеп турганын жартагар.

Күски күндөр башталды. Тенери боро булуттарла бүрке-ле берди. Соок жааш тамырап турды. Салкын сары жалбырактарды үзе согуп турат. Жалбырактар сууга өдүп калган. Олоорды шулмус салкын ыраак учуртып болбой турды.

Адалгыштарла кожо турган жарталгыштарды эжерлеп чыгара бичигер.

Предметтин темдегин көргүзүп, кандый? деп суракка каруу берип турган куучын-эрмектин бөлүгүн жарталгыш деп айдар.

Эрмекте жарталгыш адалгышты жартап жат.

68. Кычырып, јарталгыштарды көргүзеер. Сурагын, кандый сөсти јартап турганын айдып беригер.

1. Тайана деп кичинек кызычак маралдый кызыл чырайлу, кап-кара көстү... 2. Соп-содон чадырдын үстинде чап-чанкыр тенери. Иргеден ары јап-јажыл јалан. 3. Чадырдын јанында өлө-чоокыр Өлөмөй деп уй турды. Кичинек чадырда де-зе ак башту эмеген азыранты кызыла јуртап јаткан.

А. Ередеев.

Бичип алала, јарталгыштарды колбошкон адалгыштарыла кожо алдыла чийү тартып көргүзеер.

69. Кычырып, глаголдорын көргүзеер. Сурагын, ойин ле тоозын јартагар.

Укү... Ол керегинде көп куучындар жүрет. Је ол куучындардын бирүзинде де оны мактап айткан сөс јок. Укканын ла, үкү јаман куш, үкү түбек экелет дежер. Андый куучындар, байла, бу куш түнде учуп јемзенип турганынаң табылган болор. Онын үни де кижиниң ичине кирбейт.

Чынын алза, бу јаан көстү сары-боро түктү куш кижиге туазын да јетирип јат. Ол аштын түжүмине јаан королто јетирип турган жүзүн-башка чычкандарды, өркөлөрдү тудуп јийт.

Карарткан сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүгү?

Глаголдорды чыгара бичип алыгар. Кандый куучын-эрмектин бөлүгин глагол деп айдар?

Предметтин действеизин темдектеп, нени эдип јат? канайып јат? деп сурактарга каруу берип турган куучын-эрмектин бөлүгин глагол деп айдар.

Глагол үч өйлү: тургуза, өткөн, келер. Глагол јангыс тоодо ло көп тоодо турар.

70. Бичип алыгар. Керектү чийү тартып, эрмекти члендерине ылгагар.

Күрен күс божоды. Ап-апагаш кыш келди. Қойон до ак кебин кийди. Эмди соок күндер турар. Сууларды калын тош бүркеер. Мал јылу кажаганга кирип јат. Айу терен ичегенде јадат.

Адалгыш ла глагол эрмекте кандый член болуп турат? Јарталгыш кандый член болот?

71. Кычыраар. Куучын-эрмектин бөлүктөрүн адап, көргүзеер.

1. Ак чечектер жайылып,
Ак арканы бүркеди.
Ару эзинге жайканып,
Аромадын жайылтты.

А. Саруева.

2. Јараш жыды жытанган
Јаскы түннин серүүнин!
Ак чечеги жайылган
Алтайымнын быйанын!

А. Ередеев.

Адалгышты, јарталгышты ла глаголды бой-бойынан канайда ылгаштырып жадыгар?

АДАЛГЫШ

9 § Адалгыштар кубулткыштарла кубулары.

72. Кычырып, *сүт* деп тазылду адалгыштарга сурак тургузаар.

СҮТ.

Сүт — ол сүреен ток курсак. Сүттин тузазы жаан. Сүтке кайнаткан курсак амтанду. Сүтти јаш та балдар, жаан да улус ичет. Јаш кураандарды ла бозуларды база сүтле азырап јат. Сүтте кижинин су-кадыгына керектү витаминдер бар. Сүттен жүзүн-јүүр курсак эдип јат.

Сурактарын бичип, *сүт* деп тазылду адалгыштарды чыгара бичигер. Кожултазын керектү темдегиле көргүзип салаар.

73. Кычыраар. *Санаш* деп адалгышка сурактар тургузаар.

САНАШ — СТАРОСТА.

Санаш — бистин класста староста. Санаштын сөзин балдар угуп турат. Санашка балдар бүдүп јат. Санашты старостага балдар бойы көстөгөн. Санашла кожо олор көп иш бүдүрөт. Санашта көп јакшы шүүлтелер бар. Санаштан балдар айрылбай јат.

Башка-башка кожулталу *Санаш* деп адалгышты колбошкон сөстөриле кожо чыгара бичигер.

74. Скобкадагы адалгыштар өскө сөстөрлө колбошкодый эдип, кожулталар кожоло, эрмектерди бичигер.

1. Кышкыда (көзнөк) шилизине (журук) кем журап жат? (Журук) соок журап жат. 2. (Арал) койонмантап чыкты. Ийди-чек (койон) тударгамантады. Ол (койон) жетпеди. (Койон) кушкаштар чочыды.

Кубулткан адалгыштарга сурак тургузаар.

Адалгыштар өскө сөстөрлө колбожып, кожулталарын кубултып турар. Андый адалгыштарга башка-башка сурактар тургузылар.

Кижини темдектеп турган адалгыштарга кем? кемнин? кемге? кемди? кемле? кемде? кемне деп сурактар тургузылар. Кижиден өскө тындуларды латын жок немелерди темдектеп турган адалгыштарга не? ненин? неге? нени? неле? неде? неден? деп суртар тургузылар.

Адалгыштардын сурактар аайынча кубулганын кубулткыштарла кубулары деп айдар.

Алтай тилде жети кубулткыш.

Кубулткыштар		Сурактары	
Тсзөөчи	кем?	не?	
Энчилеечи	кемнин?	ненин?	
Береечи	кемге?	неге?	
Көстөөчи	кемди?	нени?	
Өмөлөөчи	кемле?	неле?	
Жерлеечи	кемде?	неде?	
Чыгытту	кемнен?	неден?	

Кубулткыштардын адын ла сурактарын ундылбас эдип үренип алыгар.

75. Кычыраар.

БИЧИКТИНҢ УЧУРЫ.

Бичик — эн артык сый. Якшы бичиктин учуры кижинин жүрүминде жаан учурлу. Бичик кижини тсрөлин ле албатызын сүүрине үредет. Ол кижиге жүрүмди билерге болужат.

Лилбүлү бичикке ајару салыгар. Бичикте көп солундар бар. Бичиктең кижі көп неме билип алар.

Бичикти сүүгер. Бичикле најы болыгар.

Кубулткыштардың адын ла сурактарын өрөги таблицадан база катап кычырып алала, бойыгар көрбөй бичигер. Ого кижі, бичик деп адалгыштарды кубулганы аайынча чыгара бичигер.

76. Кычыраар.

КУШТЫҢ БАЛАЗЫ.

Эне куш јымыртка басты. Қызычак кушка курсак апарды. Уйадан чыйкылдаш угулды. Қызычак кушты өрө көдүрип көрди. Уйда куштың сары балазы јатты.

Карарткан адалгыштар кандый сөстөң камаанду? Ол сөсти таап, оноң адалгышка сурак тургузаар.

77. Адалгыштарды сурактар аайынча кубултып, эрмектерди бичигер. Сурактарын бичибегер.

МӨШ.

Мөш — баалу ағаш. Нениң? Мөш... тузазы көп. Неде? Мөш... кузук бүдүп јат. Неден? Мөш... кузук та алар, туду-нар-кабынар немелер де эдер. Нени? Мөш... чеберлеер керек.

78. Бичигер. Адалгыштардың кубулткыжын скобкага бир буквага темдектеп бичигер.

Немецкий фашисттерле (с.) өткөн јуу (...) ончо јуулардан (...) уур болгон. Фашисттер (...) советский јанды (...) јоголторго амадаган. Олор телекейди (...) јуулап аларга сананган.

Је немецкий олјочыларла (...) тартыжарга советский албаты (...) бастыразы туруп чыккан.

Сурактарга каруу беригер.

1. Адалгыштар өскө сөстөрлө канайда колбожып јат?
2. Кубулткыштарла кубулары деп нени айдар?
3. Кубулткыштарла адалгыштың кандый бөлүги кубулып јат? Кожулта дегени не?

4. Кубулткыштарды сурактарыла кожо ээчий-деечий адап беригер.

5. Адалгыш кандый кубулткышта турганын канайда таныыр?

6. Кажы ла кубулткышта ненин учун эки сурак? Олорды кандый адалгыштарга тургузып јат?

Тсзöөчи кубулткыш.

Кем? Не?

79. Кычыраар. Кажы ла эрмектин баштаачызын таап, сурак тургузаар. Ол кандый куучын-эрмектин бөлүги?

Орук јолло аңчы келип јатты. Ак јерде чибичектер турды. Аңчы чибинин төзине отуруп амырады. Чибинин бажында кандый да кушкаштар чуркуражат. Кенетийин өлөн шылырт этти. Аңчынын алдында элигеш турды.

Кажы ла эрмектен баштаачыны ла айдылаачыны чыгара бичигер.

Көргүзү: *Аңчы келип јатты.*

80. Баштаачынын сурагын скобкада тургузып, эрмектерди бичигер.

АГАШ АРАЗЫНДА.

Уулчак (кем?) агаш аразына мечиртке көрөргө барды. Агаш аразында солундар көп болды. Төңөштин алдынан боро чычкан чыга конды. Өлсннин ортозыла келескен јорголоп барды. Төңөштин көндөйинен эки көрүк мантап чыкты.

Је мечирткени уулчак узак сакиды.

Энчилеечи кубулткыш.

Кемнин? Ненин?

81. Кычыраар. Карарткан адалгыштарга сурактар тургузаар.

1. Энемнин саап турган уйлары көп сүт берет. Адамнын кабырган койлары көп тук берет. 2. Томуртка — агаштын докторы. Томуртканын уйазы агаштын көндөйинде. Ол агашты чокып, тындап, курттын јолын таап алат.

Энчилеечи кубулткышта турган адалгыштарды колбошкон сөстөриле
кожо чыгара бичигер.

82. Үлгерди јарт чокум кычырарга белетенип алала, угуза кычыраар.

ОКТЯБРЬДЫҢ ҚОЖОҢЫ.

Ойдык јердин өлөңи
Јажыл турзын качан да!
Октябрьдын јенүзи
Мөңкү болзын качан да!
Қобы јердин өлөңи
Қөк лө турзын качан да!
Октябрьдын байрамы
Эзендик болзын качан да!

Адалгыштарын талдап, кандый кубулткышта, кандый суракка каруу
берип турганын јартагар.

Энчилеечи кубулткышта турган адалгыштарды колбошкон сөстөриле
кожо кычыраар.

83. Берилген сөстөрдиг учурына келиштире адалгыштар кожуп
бичигер.

Көргүзү: *агаштын бажы, аннын бажы, ...*

*... бажы, ... куйругы, ... јалбырагы, ... урогы, ... бичи-
ги, ... балазы, ... галстугы, ... јуругы, ... портреди, ... табыжы.*

Кандый кубулткышта турган адалгыштар коштыгар, сурагы кандый?

84. Адалгыштарды энчилеечи кубулткышка тургузып, үлгерди бичи-
гер. Скобказын бичибегер.

ТАҢ АТҚАНЫ.

(Қыр) ары јанында
ай араайын јажынат.
(Тенери) түбинде
јылдыстар өчүп јылыят.
Ыраак (туулар) баштарын
тандак ойноп чололойт.
Қырутып калган (агаш)
будагын сыймап ойгозот.

Б. Бедюров.

85. Кажы ла эки адалгышты колбоштырып бичигер. Кандый сөстөрдө тунгак туйук үнгүр эжерине көчөр, аяру салыгар.

Көргүзү: *үренчиктин бичиги.*

Үренчик, бичик. Балдар, иш. Бичик, кадар. Парта, үсти. Кижи, ат. Колхоз, сад. Үредүчи, сөс.

86. Кычыраар. Төзөөчи ле энчилеечи кубулткышта турган адалгыштарга сурактар тургузып, көчүрүп бичигер.

Иван Васильевич Бабушкин — революционер. Ол В. И. Ленинниң чындык үренчиги ле жуук болушчызы болгон. Ол каан жаңыла кайралы жок тартышкан. Ишмекчилерди жайымнын жолына баштаган. Революциянын керектери учун оны каанның жаңы 1906 жылда адып салган. Же онын керегин ишмекчи-крестьяндар оной ары өткүрүп, 1917 жылда жетуге жеткен. Горно-Алтайск деп городтын бир оромы Бабушкинниң адыла адалып жат.

Береечи кубулткыш.

Кемге? Неге? (кайда? кайдаар?)

87. Кычыраар.

1. (Кемге?) Малчыга колхоз баалу сый берет. 2. (Неге?) Изуге огородтын өзүмү кургап жат. 3. (Неге?) Өзүмге суу керек. 4. Анчы (неге?) күртүкке тузак салды, же тузагына койон кирди. 5. Үлгерчи кожоңын (кемге?) башчы Ленинге учурлаган.

Береечи кубулткышта турган адалгыштарды айдылаачыла кожо чыгара бичигер.

88. Адалгыштарды береечи кубулткышка тургузып, эрмектерди бичигер.

1. Байрамдарда үренчиктер пенсионер (үредүчи) чечектер апарып берет. Үредүчи (чечек) сүрекей сүүнөт. Қарган (үредүчи) оной артык сый керек жок. Ол (балдар) акту жүрегинен быйан айдат.

2. Октябрыдын байрамында балдарды (пионер) алар.

89. Кычыраар. Береечи кубулткышта турган адалгыштар база кандый сурактарга каруу берет, ајару салыгар.

1. Кычырган бичикти (кемге?) балдарга куучындап бер.
2. Озодо атты (неге?) чакыга буулайтан. 3. Жаскыда малды (кайдаар?) јайлуга айдап јат. 4. Кышкыда малды (кайда?) јылу кажанга сугуп јат.

90. 1-кы столбикке кемге? эмезе неге? деп суракка каруу берген, 2-чи столбикке кайда? кайдаар? деп сурактарга каруу берген адалгышту сөскөлбуларды бичигер.

Эјезине болушкан, ичегенге кирди, ишке чыкты, сарјуга булгады, көнөккө урды, јадыкка чыкты, көчөгө салды, городкко барды.

91. Кычыраар. Сурактар тургузып, төзөөчи, энчилеечи ле береечи кубулткыштарда турган адалгыштарды көргүзеер.

Андриян уйуктап болбой јатты. Бүгүн оны пионерге алар. Балдар школго бүгүн ончозы эрте јуулган эмтир.

...Эжик ачылып, горнист ле барабанщик киргиледи. Олор эбаре базала, балдардын алдына келип тура түштилер.

Адазы Андриянга јангы кызыл галстук садып берген. Баштапкызы да эски эмес, күнге эмеш онуп калган.

Бичип алала, адалгыштардын кубулткыжын үстине бир буквала темдектегер.

Көстөөчи кубулткыш.

Кемди? Нени?

92. Кычыраар. Карарткан адалгыштарга сурактар тургузаар. Кубулткыжын көргүзеер.

Бир јалку уулчак болгон. Уулчактын учун ишти улус бүдүретен. Ол бодолгоны да бойы бодобойтон.

Уулчак бастыра ишти энезине эттиретен. Пионерлер јарабас кылыкты билип ийдилер. Олор уулчакты кату кезеттилер.

— Ончо ишти бойын эт. Пионер болгон адынды ујатка түжүрбе.

Көстөөчи кубулткышта турган адалгыштарды глаголдорло кожо чыгара бичигер.

93. Адалгыштарды көстөөчи кубулткышка тургузып, эрмектерди бичигер.

Лениннин чыккан күнинде (октябрыттар) пионерге алып жат. Пионер кызыл (галстук) чеберлеп кийер. Олор (үредү) оноң артык кичеер. Пионерлер (ар-бүткен) шиндеп жат, (өзүмдер) кичееп жат.

94. Кычыраар. Озо кемди? деп, оноң нени? деп суракка каруу берген адалгыштарды чыгара бичигер. Озо сурактарын бичип алыгар.

Көргүзү: Кемди? *уулын*, ... Нени? *өткүүлдерди*, ...

1. Орой күс. Салкын чугулду шуулап турган. Ол өткүүлдерди калырадып, трубаларда бөрүдий улып турат. Кап-кара булуттар тегерини бүркеп салган.

2. Қарындажы ыйлабай барарда, Ваня кайа көрди. Ол кирбиктери атрайып, учуп брааткан көбөлөкти аяктаганча эмтир... Көбөлөк десе чечектердин үстине айланып, уулчакты бойыла кожо учарга кычырып тургандый.

3. Бистин сууны, чөрчөктө чилеп,
Жаңыс түнге соок күрлеген.
Жынылаар жолды жаңыртып,
Чибини аркадан экелген.

С. Маршак.

95. Сурактардын ордына керектү адалгыштар тургузып бичигер.

1. Жаскы жаңмыр (нени?) изидер, күски жаңмыр (нени?) чыктыдар. (Кеп сөс.) 2. Кара баарчык (нени?) курт-конустан корулап жат. 3. (Кемди?) звёздочканын командирине көстөдис. 4. Айылдап келген (кемди?) күндүлөп жүр.

Керектү сөстөр: *огородты, жерди, айылчыны, нөкөримди.*

96. Сурактарга каруу беригер.

1. Нени ичип жат, нени жип жат?
2. Нени кычырап, нени жураар?
3. Үредүчи кемди үредип жат?

4. Бис кемди сүүп жадыс?
5. Кемди пионерге алар?

97. Кычыраар. Карарткан адалгыштар кандый кубулткышта туруп жат, жартагар.

1. Кел, кел, эрке жас!
Кел, кел, сүрлү жас!
Мүүстий кырларды ажып кел,
Буурыл сууларды кечип кел.

С. М а н и т о в.

2. Анда ару аркага
Арчын жыды жайылган.
Ачык-жарык кырларга
Алтай кожон жанылган.

3. Төрөл тилин улалткан,
Жоннын жолын узаткан
Кандый эненин бу кызы,
Кандый аданын ырызы?

Б. С у р к а ш е в.

Үлгердин бирүзин талдап алала, эске үренип алыгар.

98. Кычыраар. Адалгыштарга сурактар тургузып, олордын кубулткыжын ла кожултазын көргүзеер.

ЧААП.

Май айда Верх-Бийкадагы школдын үренчиктери агаш белеечилерге жаны тарыган агаштарды кичеерине болужып жүреле, мыйгактын жаш чаабын таап алгандар. Чааптын энезин балдар бедреп, таап болбогондор. Мыйгак бойы, байла, кандый-кандый жеткерден улам өлүп калган болгодый. Үренчиктер чаапты школго алып алар деп жөптөштилер.

Олор чаапты кичеегендер. Озо баштап оны умчылап туратандар, онын жүзүн-жүүр курсакка үредип алала, тамзыктап азырайтандар. Чаап түргөн чыдап, жаанап келген.

«Алтайдын чолмоны» газеттен.

Энчилеечи, көстөөчи ле береечи кубулткыштарда турган адалгыштарды колбошкон сөстөриле кожо чыгара бичигер.

Өмөлөөчи кубулткыш.

Кемле? Неле? (канайда?)

99. Кычыраар. Кемле? эмезе неле? деп суракка каруу берип турган адалгыштарды көргүзээр.

Пионер телекейдин бастыра ороондорунда жаткан (кемле?) балдарла нажылажып жат. 2. Уулчак (кемле?) үредүчиле жөптөшти. 3. Стройкада жерди (неле?) экскаваторло казып жат. Экскаватордын бир катап каскан тобрагын бир ишмекчи (неле?) күрекле кере түжүне казар эди. 4. Машинанын частытарын (неле?) сүрткүшле сүрткүштеер.

Өмөлөөчи кубулткышта турган адалгыштарды камаанду сөстөриле кожо чыгара бичигер.

100. Берилген адалгыштарды өмөлөөчи кубулткышка тургузып, ологорго глаголдор кожуп бичигер.

Көргүзү: *маскала согор, ...*

Маска, күрек, чечектер, үредүчи, кол, балдар, уулчактар, кызычактар, кирее, каду, кирпич, көнөк, суу, өтөк, лейка, какны, черет, щётка.

101. Кычыраар. Өмөлөөчи кубулткышта турган адалгыштарды таап, сурактар тургузаар.

1. Балдар үредүчиле кожо жыртылган таблицаларды желимдеди. 2. Жайгыда балдар жаан улусла кожо мал азыраар, өлөн ижине болужар. 3. Балдар яблоньканын сынган жерин сөтөктин суузыла жундылар. Сыныкты бөслө таңала, балкашла шыбап салдылар. 4. Галстукты таңынзан, оны чеберле! Ол бистин мааныбысла жаңыс өңдү ине. (С. Щипачев).

102. Журуктардын учуры аайынча куучын тургузаар. Куучында кемле? неле? эмезе кемле кожо? неле кожо? деп сурактарга каруу берген адалгыштар бар болзын.

|| Өмөлөөчи кубулткышта турган адалгыштар эрмекте *кожо* деп сөслө туруп, кемле *кожо*? эмезе *неле* *кожо*? деп суракка каруу берип жат (*үредүйчиле кожо, бичикле кожо*).

103. Кычыраар. Өмөлөөчи кубулткышта турган адалгыштарга сурак тургузаар.

1. Жердин кандый ла ан-кужы, кандый ла тындузы бойынын эп-аргазыла курсагын азыранып, бойынын тилиле кожон салат. 2. Эртең десе ол ады чыккан анчы Араты өбөгөнлө экү андап атанатан. (М. Кач.) 3. Адазыла кожо малдап барарга уул сыр жүгүрүккө келди. 4. Мылтыктын табыжыла кожо көк бөрү жыгыла берди. 5. Турналарла кожо жараш жай жүрө бергендий болды.

Канайда? деп суракка каруу берип турган адалгышту эрмектерди чыгара бичип алыгар.

104. Тилле, сөслө, манла деп адалгыштар канайда? деп суракка каруу берер эдип, эрмектер тургузып бичигер.

105. Кычыраар. Карарткан адалгыштарга сурак тургузып, кубулткыжын айдып беригер.

Өлөңдө кандый да кушкаш чыйкылдап турды. Ол бели сынып калган боро кушкаш эмтир. Онын белин кем де ташла сый адып салган ошкош. Канадыла талбып, кушкаш учуп болбой турды. Жажнай кушкашты тудуп алды. Айлына экелип,

тараанла азырап салды. Жажнай кушкашка нөкөриле кожо уйа
жазап берди. Кушкашка олор ашла кожо керткен өлөн берип
турдылар. Кушкашты уулчактар кичеедилер. Кушкаштын бе-
ли жазыла берди. Уулчактар оны жайымга божодып ийди.

База катап кычырып алала, куучындап беригер.

Жерлечи кубулткыш.

Кемде? Неде?

106. Кычыраар.

Кемде?

Неде?

Малчыда, кижиде, јон-
до, нөкөрдө, космонавтта,
лётчикте.

Бозуда, эчкиде, колдо,
төсдө, каста, этте, тошто,
сөстө.

Кемде? эмезе неде? деп суракка каруу берип турган адал-
гыштардын кубулткыш кожулталарын көргүзип беригер.

107. Карарткан адалгыштарга сурактар тургузып, эрмектерди кычы-
раар.

ЖАСТЫН ТЕМДЕКТЕРИ.

Көп темдектерден жастын жууктап келгени билдирет. Ту-
ранын жабузында чөйбөк тоштор жалтырайт. Жолдо суучактар
коркырап агат. Жаланда анда-мында карантылар карарат.
Школдын жанындагы төндө өлсн жажарып келген. Меес жер-
лерде анда-мында жаскы чечектер көрүнүп келди.

Карарткан адалгыштар кандый кубулткышта? Кандый сөстөн ка-
маанду? Олорды камаанду сөстөриле кожо чыгара бичигер.

108. Жерлечи кубулткышта турган адалгыштарга сурактар тургузып,
эрмектерди кычыраар.

1. Ийде — кижиде, иш — јөптө. 2. Жаан сөстө жажыт јок,
улу сөстө уят јок. (Кеп сөс.)

3. Көк чечектү кырларда
Түмен малыс одорлойт.

Жайым бүткен жалаңда
Алтын буудай жайылат.

А. Саруева.

4. «Жайдын жаңыс күни —
жылына жиір курсак» — деп,
Улустар айдыжат;
аркада, жалаңда
чалгылар жалтырайт.

Б. Укачин.

109. Кычыраар. Жерлеечи кубулткышта турган адалгыштарды айдып береер. Олорды глаголдорло кожо чыгара бичип алыгар.

1. Аң-куштардын уя тартар жери башка-башка. Тоорчыктың оок кушкарлар уязын жерде жазайт. Бачыртка жырааларда уялайт. Көндөйдө томуртка, көктөш, мечиртке уялап жат. Агаштын аң ле бажында — кан-керенин, карчаанын уялары.

М. Пришвиннин бичигенинен.

110. Сурактардын ордына керектүү адалгыштар тургузып, эрмектерди кычыраар.

1. Яблоня, груша, вишня, кара беле (кайда?) өзүп жат.
2. Картошко, помидор, свёкла, морковь, согоно (кайда?) өзөт. 3. Уренчиктер ле үредүчилер (качан?) амыраар. 4. (Неде?) көчө кайнап жат. 5. (Кемде?) галстук бар.

5. Каткымчылу курааннан
Ларуш чек ле айрылбайт.
Ундылып калган наадайлар
(Кайда?) кунукчыл тургулайт. (С. Сур.)

111. Үлгерди жарт чокум кычыраар. Адалгыштарга сурак тургузып, кубулткыжын көргүзеер.

Төрөл городымнын
Площадине келдим.
Чанкыр чибилердин жанында
Памятник турганын көрөдим.

Мында пионерге
Балдар кирет.
Комсомол-јииттерге
Билет берилет.

А. Адаров.

Жерлеечи кубулткышта турган адалгышту эрмекти чыгара бичигер.
Сурагын үстине тургузаар.

Чыгытту кубулткыш.

Кемнен? Неден?

112. Кычыраар. Адалгыштарга сурак тургузаар.

Ўредүчиден укты. Ада-энеден үренер. Түктен түүп жат.
Кирпичтен тудар. Сүттен эдер. Мөштөн алар.

113. Сурактардын ордына адалгыштар тургузып, эрмектерди бичигер.

1. Жакшы ўредүлү (кемнен?) тем алар. 2. Мал кабырарга (кемнен?) үренер. 3. Ай (неден?) кичинек. 4. Кузукты (неден?) алар. 5. Чегенди (неден?) ачыдар. 6. Капты (неден?) көктөп жат.

114. Кычыраар. Чыгытту кубулткышта турган адалгыштарды таап, сурак тургузаар.

ТЕТРАДЬТЫ НЕДЕН ЭДИП ЖАТ.

Тетрадьты чибиден эдип жат. Озо баштап чиби тоормоштон такпайлар жарып алар. Такпайлардан агаштын кашазын кайнадып жадылар. Ол кашадан чаазын эдедилер. Бу ишти эмди машинала бүдүрүп жадылар.

115. Сурактарга каруу берип бичигер.

1. Аш неден өзүп жат?
2. Творогты неден эдип жат?
3. Чаазынды неден эдип жат?
4. Промышленный товарларды журт жерге кайдан экелип жат?

Чыгытту кубулткышта турган адалгыштардын алдыла чийү тартыгар.

116. Кажы ла адалгышты энчилеечи ле чыгытту кубулткыштарга тургузып, таблицага бичигер.

Мал, өлсн, јенү, тыт, тон, тартыжу, күр, от, кайынг.

Энчилеечи Кемнин? ненин?	Чыгытту Кемнен? неден?
<i>малдын өлөннин</i>	<i>малдан өлөннөн</i>

Кожулталарынын алдыла чийү тартыгар. Энчилеечи ле чыгытту кубулткыштарда турган адалгыштардын учурын ла бичилерин ылгаштыраар.

117. Бичигер. Энчилеечи ле чыгытту кубулткышта турган адалгыштарды таап, кубулткыжын скобкада темдектегер.

КУШТАРДЫН СҮМЕЗИ.

Қардын алдында сымдада эки эп-сүме бар. Баштапкызы — кардын алдында јылу, экинчизи — ағаштардан түшкен үрендерди јип јат. Қардын алдында сымдада үчинчи де эп-сүме бар. Сымда кардын алдында карчаадан јажынып јат.

Боро торлоо карга кирерге сүүбей јат. Торлоо јангыс ла бажын карчаадан јажыраар, куйругы дезе тыштында болор. Қарчаа торлооны куйругынан ла тудуп алат.

118. Скобкадагы адалгыштарды керектү кубулткышка тургузып, кычыраар.

I. Балдар јурт (јер) үренип турган. Олордын ада-энелери (јайлу) јаткан. Балдар амыраар күнде јанып баратан.

II. Бүрүнкий энирде аңчылар Қалбак-Қайа деп јерде болдылар. (Төничек) сок јангыс кангыл мөш турды. (Мөш) анча-мынча ыраакта аңчылар оду салды. Аңдаар күнде аңчылар эрте турды.

III. Орой күсте малчылар (тайга) түжет, кузукчылар дезе тайгага барат.

Скобкадагы адалгыштар кандый кубулткышта турганын үстине темдектеп, эрмектерди бичигер.

119. Баштаачы ла айдылаачынын алдыла керектү чийү тартып, бичигер.

ЈАС ҚЕЛДИ.

Јас једип келди. Түште изү күн чалып турды. Қар сүрекей түрген кайылып баштады. Қобыларда суучактар шорқырашты. Сууда тош түшти. Агаштын бүрчүктери торсойды. Қарлагаштар ла кара баарчыктар жылу јерден учуп келдилер. Қолхозчылар кырага чыкты.

Баштаачы ла айдылаачы кандый куучын-эрмектин бөлүктериле айдылат?

120. Кычыраар. Карарткан адалгыштардын сурагын, кубулткыжын айдып береер.

ҚЫЗЫЛ ЛЕТЧИҚ.

Ақ казактар бистин **самолётты** сезип ийеле, оны курчал ийдилер. Грутын орустап коомой куучындап туратан. Ол латыш болгон. Қазактар оны английский лётчик болор деп бодогон. Олор **самолёттын** аңылу темдегине ајару этпеген. Қазактар **лётчикке** жуугындагы станцияда штаб барын јартап бердилер. **Лётчик** алаатыбаган. **Станцияга** јетире **самолётты** апарыжып берзин деп сурады. Олордын **болужыла** ол **моторды** күүледи ийеле, ичкери элес этти. Бу ла өйдө **станциядан** **актардын** атту јаан отряды клееткен. Је лётчик олордын үстиле мұрқуттий учуп өдөлө, бойынын јерине јарым частын бажында једип келген.

М. Ю х м а н ы н бичигени аайынча.

Кубулткыштардын аттарын ээчий-деечий толо бичийле, кажы ла кубулткышка бир адалгыштан темдектеп, куучыннан чыгара бичигер.

121. Таскадунын текстин база катап кычырып алала, изложение бичигер.

Сурактар ла јакылталар.

1. Адалгыштын кубулткыжын канайда таныдыгар? Кубулткыштарды сурактарыла кожо айдып беригер.

2. Төзөөчи кубулткышта турган адалгыш эрмекте кандый член болуп турар? Арткан кубулткыштарда тургандары кандый член болор?

3. Энчилеечи ле чыгытту кубулткыштарды канайда ылгаштырар? Темдектеп беригер.

10 §. Адалгыштардын кубулткыштарла кубулар аайы.

Адалгыштардын кубулар таблицазы

Јаныс тоо

	Тунгак туйуктарга токтогон	Унгүр туйуктарга токтогон			Ундү табыштарга токтогон
Т.	<i>сөс</i>	<i>кар</i>	<i>кей</i>	<i>тон</i>	<i>бала</i>
Э.	<i>сөс-тин</i>	<i>кар-дын</i>	<i>кей-дин</i>	<i>тон-нын</i>	<i>бала-нын</i>
Б.	<i>сөс-кө</i>	<i>кар-га</i>	<i>кей-ге</i>	<i>тон-го</i>	<i>бала-га</i>
К.	<i>сөс-ти</i>	<i>кар-ды</i>	<i>кей-ди</i>	<i>тон-ды</i>	<i>бала-ны</i>
Ө.	<i>сөс-лө</i>	<i>кар-ла</i>	<i>кей-ле</i>	<i>тон-ло</i>	<i>бала-ла</i>
Ј.	<i>сөс-тө</i>	<i>кар-да</i>	<i>кей-де</i>	<i>тон-до</i>	<i>бала-да</i>
Ч.	<i>сөс-төн</i>	<i>кар-дан</i>	<i>кей-ден</i>	<i>тон-нон</i>	<i>бала-дан</i>

Кажы ла столбиктеги адалгыштардын кубулткыш кожулталарын тўндеп, сурактарга каруу беригер.

Тунгак туйуктан башталган кожулталар төзөгөзи кандый табышка токтогон адалгыштарга кожулып јат?

Унгүр туйуктан башталган кожулталар төзөгөзи кандый табышка токтогон адалгыштарга кожулып јат?

122. Адалгыштарды кубулткыштарла кубултып бичигер.

Төрөл, өзүм, кожон, эт, күзүни.

Кубулткыш кожулталарын өрөги таблицада тўндегер.

123. Көп тоодо турган адалгыштардын кубулткыштарла кубуларын таблицадаг кычырып тўндеер.

Т.	күрлер	кастар	аңчылар
Э.	күрлер-дин	кастар-дын	аңчылар-дын
Б.	күрлер-ге	кастар-га	аңчылар-га
К.	күрлер-ди	кастар-ды	аңчылар-ды
Ө.	күрлер-ле	кастар-ла	аңчылар-ла
Ј.	күрлер-де	кастар-да	аңчылар-да
Ч.	күрлер-ден	кастар-дан	аңчылар-дан

Јаңыс та тоодо, көп тө тоодо адалгыштар кубулткыш-тарла түнгей кубулып јат.

Қажы ла кубулткышта тунгак ла үнгүр туйуктан баш-талган кожулталар бар.

124. Кычыраар. Карарткан адалгыштарга сурактар тургузып, кубулт-кыжын ла кожултазын айдып береер.

Балдар **вожатыйла** **кожо** **походко** атандылар. Олор агаш-ташту **јолло** **јүрди**. Түрген **сууны** олор **јыгылган** **агашла** кыр-лап кечтилер. Балдар бир **боочыны** ажып, база бир **боочыга** јеткен. Олор байбак **мөштин** төзине конуп алдылар. Эртен ту-ра база ла **јорукка** атандылар.

125. Скобкадагы кожулталардын керектүзин тургузып, эрмектерди бичигер.

Агаш (-дын, -тын) күрен бүрчүктери јарылат. Қажы ла јажыл бүрчүк (-дин, -тин) бажында јаан сур тамчы калан-дайт.

Бир бүрчүк (-ти -ди) сабарларынла балбарып ийзен, кай-ын (-нын, -нин), аспак (-тын, -тин), тал (-дын, -тин) эмезе јод-ро (-нын, -нин) јараш јыды узак јытанып турар.

Қажы ла адалгышка кандый табыштан башталып турган кожулта кыжын ла кожултазын айдып береер.

126. Скобкадагы адалгыштарды керектү кубулткышка тургузып, эр-мектерди бичигер. Кожултазын темдектеп көргүзеер.

І. Ак (јер) јаан кайындар, (кайындар) дезе күртүктер отурды. Кенетийин күртүктер төмөн шунуп түжеле, (кар) кө-мүле бердилер. Ол ок (өй) карчаа көрүнди. Күртүктер (кар-чаа) карга көмүлип јажынат.

II. (Жай ортозы) күүктер ле тоорчыктар этпей барат. Бала базар ойдө (ар-бүткен) ончо (куштар) үни токтой берет. Жүк ле талтардын ла бөднөнүн үни угулар.

Тунгак туйукка токтогон адалгыштарга тунгак туйуктан башталган кожулталар кожулар.

Үнгүр туйукка ла үндү табышка токтогон адалгыштарга үнгүр туйуктан башталган кожулталар кожулар.

Кубулткыштардын кожулталары

	Тунгак туйуктан башталганы	Үнгүр туйуктан башталганы
Т.	—	—
Э.	-тың, -тин	-дын, -дин, -нын, -нин
Б.	-ка, -ке, -ко, -кө	-га, -ге, -го, -гө
К.	-ты, -ти	-ды, -ди, -ны, -ни
О.	—	-ла, -ле, -ло, -лө
Ј.	-та, -те, -то, -тө	-да, -де, -до, -дө
Ч.	-тан, -тен, -тон, -төн	-дан, -ден, -дон, -дөн -нан, -нен, -нон, -нөн

127. Божодылган кожулталарды кожуп, чөрчөкти кычыраар.

ТУРНА ЛА ТАЛТАР.

Куштар жуулыжып, турнаны жайзан... тудар дешкилеген. Куштардын ортозынан талтар... үни угулды: «Эртен-энгир кышкырып, эки будын айрайтып, эки көзин кызартып, мыны не тудатан? Жайзан... ол жарабас».

Турна талтар... тын ачынала, эки будын айра тартып ийген. Онон ло бери талтар учса, бир буды калбагдай берер болуп калган.

Кожулталарды кандый куучын-эрмектин бөлүктөрине кошконугарды, ол кандый кожулталар болгону жартагар.

128. Улгерди кычыраар. Адалгыштарга сурак тургузып, кубулткыжын ла кожултазын көргүзеер.

КУЛУНАҚ.

Кулунагым, кулунагым,
Куйругынның барбагын.
Эки көзи карарган
Эрјинениң јаражын.
Арка јердин өлөңи
Јажыл өзөр јасқыда.

Ак байталдын кулуны
Аргымак болор јааназа.
Экү нөкөр бололо,
Өмөлөжип иштеерис.
Албаты-јонго, Төрөлиске
Бис тузаны берерис.

Ч. Чунжеков.

Карарткан орфограммалу сөстөрдin чын бичилер ээжизин јартагар.
Олорды столбикке чыгара бичигер, тазылын база коштой бичигер.

Орус тилден кирген адалгыштардын кубулары.

129. Алтай ла орус тилдин адалгыштары кубулткыштарла түней кубулып јат. Берилген адалгыштарды кубулткыштарла кубултып бичигер.

Трактор, спутник, ферма.

130. б, г, д, ж, з деп үнгүр туйуктарга токтогон адалгыштарга кандый табыштан башталган кожулталар кожулып јат?
Таблицаны кычырып, айдып беригер.

Т.	клуб	утюг	сад	гараж	газ
Э.	клуб- тын	утюг- тын	сад- тын	гараж- тын	газ- тын
Б.	клуб- ка	утюг- ка	сад- ка	гараж- ка	газ- ка
Қ.	клуб- ты	утюг- ты	сад- ты	гараж- ты	газ- ты
Ө.	клуб- ла	утюг- ла	сад- ла	гараж- ла	газ- ла
Ј.	клуб- та	утюг- та	сад- та	гараж- та	газ- та
Ч.	клуб- тан	утюг- тан	сад- тан	гараж- тан	газ- тан

Орус тилде б, г, д, ж, з деп үнгүр туйуктар сөстин учында тунгак туйук табыш болуп айдылар, онын учун андый адалгыштарга алтай тилде тунгак туйуктан башталган кожулталар кожулып јат: *герб-те, утюг-ты, город-тон, этаж-та.*

131. Парад, парта, танк, тетрадь деп адалгыштарды кубулткыштарла кубултыгар.

132. Кычыраар. Карарткан адалгыштардын кожулталарын, кубулткыжын айдып беригер.

БОЛУШЧЫ.

Јинји **городто** јадып јат. Онын адазы **заводто** иштеп јат, энези дезе **больницада**. Јинји **үчинчи** **класста** **үренип** јат.

Айлында Јинји энезине болужып турат. Ол **күнүн** ле чечектер сугарат, туранын ичин **јалмайт**, **айак-казанды** **јунат**.

«Јинји менин **јакшы** **болушчым!**» — деп, энези сананып, сүүнип **јүрет**.

Орус тилден кирген адалгыштарды чыгара бичигер. Кожулталарын темдектеп, чын бичилерин **јартагар**.

133. Керектү кожулталар кожуп, эрмектерди бичигер.

СҮРЕКЕЙ ЈООН ДУБ.

Запорожье... јеринде бир дуб **јети** **јүс** **јылдын** **туркунына** туруп јат.

Дуб... бийиги **36 метр**, **јооны** **206 сантиметр**, **айландыра** **будактары...** **узуны** **10 метр**. Бу **сүрекей** **јаан** **дуб...** **албаты** **ко-**
рулап **јат**.

134. Кычыраар. Карарткан адалгыштарга сурак тургузып, кубулткы-
жын көргүзеер.

күннин **чогы**, **күкүрттин** **табыжы**, **чеденнен** **чыгар**, **ойын-**
нын **учы**, **газеттен** **кычыр**, **магазиннен** **алар**, **куучыннын** **учу-**
ры, **стаканнан** **ичер**, **бороноттон** **јиир**, **магазиннин** **эжиги**, **кой-**
оннын **изи**, **тоннын** **топчызы**, **јараттан** **көрөр**, **оттын** **јаркыны**,
чаазыннан **эткен**, **экраннын** **көрөр**.

Кезик адалгыштарда ненин учун эки түнөй буква бичилет?

Карарткан адалгыштарды таблицага чыгара бичигер. Олордын чын бичилерин ундыбагар.

Энчилеечи		Чыгытту	
нн	тт	нн	тт
күннин	күкүрттин	чеденнен	газеттен

135. Адалгыштарга керектү кожулта кожуп, эрмектерди бичигер. Сурактарын бичибегер.

1. Адар (нени?) кеп сөстөр... сонуркап угатан. (Нени?) Кеп сөс... тузаланар учурларды ол бедреп туратан.

2. Жайгы жылу тундеги кей жүзүн-жүүр (ненин?) чечектер... жыдыла толо берди.

3. (Кайда?) Бистин журт... жаны клуб бар.

4. Өлөннин чалыны (ненин?) күн... жаркынына суркурап турат.

Кожулта кошкон адалгыштардын кубулткыжын үстине бичип салаар.

136. Адалгыштарды көргүскен кубулткыштарга тургузып, таблицага бичигер.

су-кадык, учук — Б. к., булут, газет — К. к. ла Ж. к., көл, тил — Ө. к.

Береечи кк	Көстөөчи тт	Өмөлөөчи лл	Жерлеечи тт
Жорукка	космонавтты	жазалла	космонавтта

137. Сөс деп тазылду адалгыштарга сурактар тургузып, эрмектерди кычыраар. Бичип алала, кожултазын көргүзеер.

КЕП СӨСТӨР.

1. Чын сөс алтыннан баалу. 2. Учурлу сөсти угарга жакшы, акту сөсти айдарга эптү. 3. Жаан сөстө жажыт жок, улу сөстө уйат жок. 4. Төгүн сөслө каткыртканча, чын сөслө ыйлат.

138. Кычыраар. Карарткан адалгыштарга сурактар тургузып, кожулталарын ла кубулткыжын айдып бичигер.

БАЛЫҚТЫ ЭЛЕКТРИЧЕСТВОЛО ТУДАТ.

Советский Союзта ла өскө дө ороондордо балыкты шүүн жогынан электрический токко тударын шиндеген. Балык элек-

трический лампочканын жаркынына жуулып келгенде, оны насосло сордыра тартып јат.

Балыкты электричествонын жаркыныла тударын Кара талайда ченеген. Бир часка 120 центнер балык тудулган. Онызы, балыкты шүүнле тутканына көрө, чик јок көп. Балыкты андый эп-сүмеле экинчи катап Атлантический талайда туткан.

139. Адалгыштарды береечи ле јерлеечи кубулткыштарга тургузып бичигер.

Трактор — тракторго, трактордо.

Тракторист — ...

Ракета — ...

Поезд — ...

Јарат — ...

Толку — ...

Кезик адалгыштарга ненин учун үнгүр туйуктан, кезикте тунгак туйуктан башталган кожулталар кожулып јат, айдып берееч.

140. Кычыраар. Көстөөчи ле јерлеечи кубулткыштарда турган адалгыштарды таап, сурак тургузаар. Кожултазынын чын бичилерин јартагар.

КАМДУ.

Кардын үстинде јаткан камдунын изин качан да көрүп болбос. Өскө аңдарга көрө, камду базып, казалап ла мантап билбейтен эмтир.

Ол суйман узун куйругын өрө көдүрип болбой, карды ырып, куйругын, тоормош чылап, сүүртеп барат. Онын учун истин ордына јүк ле калын карды эки јара ырып барган јол јадар. Балыкчылар андый јолды истеп барганда, балыкту јерди быжу ла таап алат. Балыктар ыжык ла јемдү јерде, тош туй, туруп калган терен примдерде турат. Камду оны билер.

Текстти база катап кычыраар. Берилген планла тузаланып, изложение бичигер. Планды озо бичип алыгар.

1. Камду кышкыда карла канайда жүрүп јат?

2. Камду карды ырып, кандый јерге барат?

3. Балыкчылар балыкту јерди кайдан билип алат?

141. Ұлгерди кычырып, журукты айкап көрөлө, куучын тургузаар.

ҚЫШҚЫ ЖОЛ.

Кош тарткан
Машиналар
Карлу жолло
Кожондоп өдөт.
Амыры бузулган
Ак жууркан
Атыйланып кийининен
Куйундала берет.

Жаан жолдо
Амыр жок,
Жарышла машиналар
Өдүп турат.
Жаткан жонына
Азык-түлүкти
Үзүгү жок
Жетирип жадат.

Г. Долматов.

Журукла тузаланып, кыш керегинде эрмектер тургузаар. Эрмегеерде кайда? качан? канайда? кайдан? деп сурактарга каруу берген адалгыштар бар болзын.

142. Кычыраар. Адалгыштардын кубулткыжын таныгар.

БАШТАПҚЫ РАКЕТА.

Айда суу ла кей жок. Айга жетире учарга сүрекей тынг ийде-күчтү көп күйер немелү ракета керек. Андый баштапкы ла ракетаны бистинг ороон 1959 жылда учурткан. Ракета артиллерийский снарядтан түрген барган. Ракета Айдын жанына сүрекей жуук учуп өткөн. Айда ракетала барган вымпел арткан. Вымпелди сүрекей бек, кату ла жалтыркай металлдан эткен.

Ай деп тазылду сөстөрди таап, тазылын ла кожулталарын көргүзип беригер.

143. Божодылган кожулталарды кожуп кычырала, куучындап береер.

ЖАКШЫ БАЛЫКТАШ.

Мен нөкөрим... кожо балыктап жүрдим. Балыкташ жакшы болгон, жаан балыктар тудулып турды.

Же кенейте кармак... сабы бүктеле берди. Кылы арай ла үзүлбеди. Балык суу... үсти өрө бийик чарчалып чыкты.

— Он беш килограмм болор! — деп, нөкөрим кыйгырып ийди.

Мен кармак... кылын катушкага орой толгоп турдым. Балык кеме жаар жүзүп клеетти. Ол куйругыла суу.. шалт эттире булгай сокты. Онон суу... чыгара калыйла, нөкөримнинг колынан тиштеп ийди. Нөкөрим чочыйла, суу жаар антарыла берди. Бу ла ойдө кармак... үзүлген табыжы угулды. Қайран балык!

И. Червяков.

Кандый кожулталар кошконоорды, олардын чын бичилер ээжизин жартап береле, эрмектерди бичигер.

144. Кычыраар. Карарткан адалгыштар кандый кубулткышта турганын жартап береер.

КЫЧЫРАРЫНЫҢ УРОГЫНДА.

Бу керек экинчи класста болгон.

Кече Андриянда бош ой жок болуп, берген куучынды кычырбаган. Оны сурабас деп бодогон, не дезе — ол өткөн урокто беш алган.

Қаажып, бүгүн көп балдар коомой кычыргылады. Учында үредүчи Андриянды бойына кычырды:

— Қанайда кычыратанын оларго көргүзип бер.

Андриян кызара түшти. Куучынды жүк арайдан ла үйелеп кычырды.

— Көрүп турум, сен база айлында кычырбаган эмтиринг. Мындый керекти сенен сакыбагам — деп, үредүчи унчукты. Андриянның жүзи изип, кызара берди.

Жанып келеле, ол чертенди: «Бүгүнгү күннен ары урокто-

рымды үренип албаганча, качан да ойноп барбазым, уйуктап
јатпазым!»

Мынын кийинде ол урокко белетенбей качан да келбес
болды.

М. Ю х м а.

145. Үлгерди кычыраар. Адалгыштарга сурак тургузып, кожултазын
көргүзеер. Кубулткыжын айдып беригер.

МАЛЧЫ — СПОРТСМЕН.

Малчы кижы — спортсмен.
Мөнкү тайгалардан јана баспас.
Үүрлү малын кичеерге болуп,
Кандый да күчтен јалтанбас.
Көрзөгөр дө, эмдик тайды
Чалмадап алып, мине соккон.
Көрзөгөр дө, карлу јоткондо
Үүрлү малын аргадап алган.

Малчынын деп сөстин бүдүмин керектү чийүле көргүзип, ылгагар.

146. Јурукты көрүп, учурын куучындап берерге белетенип алыгар.
Уулчакка ат адагар. Ол качан, кандый јерде, кемле кожо мал кабы-
рып јат? Мал керегинде, адазы ла уулчагы керегинде, олордын ижи
керегинде нени айдарга јараар? Уулчак адазына кандый ойгө јетире
болужар?

Тургускан куучынды бажалыктайла, бичип алыгар. Адалгыштарла
эрмекте чике тузаланыгар.

Сурактар ла јакылталар.

1. Қандый сөстөрдү адалгыштар деп айдар?
2. Эрмекте адалгыштар өскө сөстөрлө канайда колбожып јат? Кубулткыштарла кубулары деп нени айдар?
3. Алтай тилде канча кубулткыш? Кубулткыштардын аттарын сурактарыла кожо айдып беригер. Қажы ла кубулткыш ненин учун эки суракту?
4. Адалгыштын кубулткыжын канайда таныыр? Қандый кубулткышта турган адалгыштар эрмекте баштаачы болор?
5. Адалгыштар кубулткыштарла канайда кубулып јат?
6. Қажы ла кубулткышта ненин учун үнгүр ле тунгак туйук табыштардан башталган кожулталар бар, онызы недең камаанду?
7. Орус тилден кирген адалгыштар кубулткыштарла канайда кубулып јат?

ЈАРТАЛГЫШ.

11 §. Неменин бүдүмин ле неден эткенин көргүзөр јарталгыштар.

147. Кычыраар. Карарткан сөстөргө сурак тургузаар. Олор кындый куучын-эрмектин бөлүктери? Олор нени көргүзип турганын јартагар.

1. **Јажыл** кайынгаштын **узун** будактары јерге јетире ээлип калган. 2. Кайынгнын јалбырактарында **оок** конустар јорго-ложот. 3. **Ак** чечектерге **көк** көбөлөктөр отурат. 4. **Кичинек** куш-каш чибиден јерге учуп түшти. 5. **Койу** өлөннинг ортозында **чирик** жадык јатты. Жадыктын алдында кушкаштын уйазы болды. 6. **Јылу** уйдаа **чоокыр** јымырткалар јатты.

Јарталгыштарды адалгыштарыла кожо чыгара бичигер.

148. Кычыраар. Јарталгыштарды таап, сурактар тургузаар. Јартап турган адалгыштарын, олордын кубулткыжын айдып береер.

СУУКУШТАР.

Көлдө јажыл кулузундар өскилеп јат. Ыйр суукуштар сас-тан көлгө келет. Энезин ээчий сары табашту кара балдары келгилейт.

Суукуштар јилбүлү куштар эмей. Олорды көрөргө бис көллө кемелү келдис. Бистин алдыста суукуштын кичинек балдары жүзүп чыкты. Олор бар-јок күчиле бистен качты.

Баштапкы үч эрмекти члендериле ылгагар. Сурактарга каруу беригер.

1. Јарталгыш деп нени айдар? Ол предметтин кандый темдектерин көргүзип јат?

2. Эрмекте јарталгыш кандый куучын-эрмектин бөлүгин јартап, кандый член болот?

|| Жарталгыштар предметтин жүзүн-жүүр темдектерин көргүзөр: өнгин, бүдүмин, неден эткенин.

Таблицаны кычыраар.

Предметтин темдектери

Өнгү	Бүдүмү	Неден эткени
кызыл (мааны)	элбек (жалаң)	таш (тура)
көк (тегер)	койу (агаш)	темир (күр)
ак (көбүк)	яңы (бичик)	чекпен (тон)
кара (бөс)	жоон (армакчы)	бычкак (өдүк)

Андый жарталгыштарды бойыгар кожуп айдыгар.

149. Скобкадагы сөстөрдөң талдап, сурактарды кычырала, каруу беригер. Жарталгыштар кандый суракка каруу берип, нени көргүзүп турганын жартагар.

БИСТИНҢ ЖУРТ.

Слердин журттын ады кандый? Ол кайда туруп жат (кырда, сууда, ак жерде)? Слердин журттын оромдоры кандый (элбек, узун, чике)? Журтта кандый туралар бар (агаш, кирпич, эски, яңы)? Кандый жабынтылу туралар бар (тала, јос, шифер, толь)? Туралардын јанында не бар (чечектер, агаштар, сад, маала)? Журт суудан ыраак па? Суунын ады кандый?

Баштапкы столбикке неменин бүдүмин көргүзөр жарталгыштарды, экинчи столбикке неден эткенин көргүзөр жарталгыштарды адалгыштарла кожо чыгара бичигер.

150. Кычыраар. Жарталгыштарга сурактар тургузаар. Олор кандый адалгыштарды жартап жат, көргүзүп береер.

АГАШ АРАЗЫНДА.

Койу агаш аразында караңуј болгон. Је булуттын ортозынан тегерик ай чыгып келди. Айдын јарыгына будактардын, чибилердин ак кары јалтырай берди. Карган аспактын килең будактары база суркурај берди. Аспактардын бажында көңдөйдин оозы карарып турды. Көңдөйдө, байла, тийининг емезе көк бабырганнын ујазы бар.

Көңдөйлү аспак јаар каразымак узун аңычак калыды. Ол суузар деп аң. Оок аңдар суузардан коркып јат.

151. Адалгыштарга неменин бүдүмин көргүзөр эмезе неден эткенин көргүзөр жарталгыштар кожуп бичигер.

кыш	таш	бөрү	аңчы
жай	казан	бака	малчы
сүт	тон	чымалы	күчүк
одын	меелей	чеген	кулун
түк	айак	тус	бозу

Жарталгышту адалгыш талдап алала, кубулткыштарла кубултыгар.
Жарталгыш адалгышла кожо туруп, кубулатан эмитир бе?

152. Сурактарга каруу берип бичигер.

1. Агаштан эткен нени билереер? 2. Кызыл өңдү нени билереер? 3. Кычкыл амтанду нени билереер? 4. Шилден эткен нени билереер? 5. Жакыл өңдү нени билереер? 6. Темирден эткен нени билереер?

153. Кезик сөстөр адалгыш та, жарталгыш та болуп турар. Олорды ылгаштырарга сурактары болужат. Сөскөлбуларды кычырып, карарткан сөстөрине сурак тургузаар. Олордын кандыйлары адалгыш, кандыйлары жарталгыш?

јаш агаш
баалу алтын
койдын терези
түлкүнинг бычкагы

агаш тура
алтын час
тере тон
бычкак өдүк

Андый сөстөрдү бойыгар айдып беригер.

154. Кычыраар. Жарталгыштарды таап, олар нени темдектеп турганын, кандый адалгыштарды жартап турганын айдып беригер.

Јаңы јылдын
Түнин сакуп,
Јаркынду оттор
Өчпөй күйет.

Јаңы јылдын
Түнин сакуп,
Јер-планетабыс
Араай айланат.

Жарталгыштардын алдыла чийү тартып, бичип алыгар. Үлгерди көрбөй бичиирге белетенип алыгар.

155. Берилген адалгыштарга кем көп жарталгыштар табар, көргүзү аайынча кожуп бичигер.

Көргүзү: Стол — жаңы, тегерик, кичине, жаан, жабыс.

Стол (кандый?), тегери (кандый?), талай (кандый?), суу (кандый?), мөш (кандый?), пионер (кандый?), космонавт (кандый?).

156. Берилген адалгыштардан жарталгыштар бүдүрүп бичигер.

каткы — каткычы

кыш — ...

эм — ...

жай — ...

кузук — ...

эңир — ...

аң — ...

157. Кажы ла жарталгышка бойыгар тазылы бир сөстөр кожуп бичигер.

Көргүзү: жишлектү — жишлек, жишлегеш, жишлекте, жишлектий.

балыкту — ...

санаалу — ...

сүүнчилү — ...

бурулу — ...

күчтү — ...

жастыра — ...

үредүлү — ...

158. Керектү жарталгыштар кожуп, эрмектерди бичигер. Олор кандый сөстөрдү жартап, эрмектин кандый члени болуп турганын айдып беригер.

ЭКСКУРСИЯГА АТАНАР КҮН ЖЕТКЕН.

Автобус ... жолло көндүгө берди. ... кырлар, бүрлү агаштар, ... актар онын көзнөгүн өткүрө элес эдип көрүнүп калат. Онон ... вокзал, поезд, ... вагон. Эмди вагоннын көзнөктөрүн өткүрө ... чөлдөр, ... деремнелер, городтор көрүнүп турган.

159. Кычырар бичиктен «Эркеш — энезинин болушчызы» деп куучыннан Эркеш энези керегинде сананган үзүкти таап кычыраар. Берген планла изложение бичигер.

1. Энезинин амтанду курсагы.

2. Энезинин эрчимдү ижи.

160. Јурукты ајыктап көрөлө, куучын тургузып бичигер. Башка-башка јарталгыштарла тузаланыгар.

Армакчы тартып ойногону.

Сурактар ла јакылталар.

1. Кандый куучын-эрмектин бөлүгин јарталгыш деп айдар? Јарталгыш неменин кандый темдектерин көргүзип јат?
2. Эрмекте јарталгыштар кандый член болуп турар? Јарталгыш кубулткыштарла кубулар ба?
3. Эрмекте адалгыш та, јарталгыш та болуп турар сөстөрди канайда танып ылгаштырар? Темдектеп беригер.

СОЛУМА.

12 §. Jүзүнниң солумалары.

161. Кычыраар. Карарта базылган сөстөргө сурак тургузаар.

Мен јилбүлү бичиктер кычырдым. Ол бичиктерди сен база кычыр. Кычырганыңды нөкөринге куучындап бер. Ол база јилбиркеп кычырар. Бис көп солун бичиктер кычыраарыс. «Слер кычырган бичиктереерди олор база кычырар» — деп, үчинчи «Б» класстың үредүчизи айтты.

Мен, сен, ол, бис, слер, олор деп сөстөр — јүзүнниң солумалары.

Солумалар кижини, немени адабай, ого уулап көргүзөр.

Солумалар — куучын-эрмектин бөлүктери.

Таблицаны кычыраар.

	1-кы јүзүн	2-чи јүзүн	3-чи јүзүн
Јаңыс тоо	мен	сен	ол
Көп тоо	бис	слер	олор

Озо баштап јаңыс тоодо турган, оноң көп тоодо турган јүзүнниң солумаларыла эрмектер сананып айдыгар.

162. Кычыраар. Солумаларды таап, јүзүнниң айдып беригер.

Сен — Советский Союзтын гражданини, ишкүчиле јаткандардың јаан билезиниң члени. Сени эбиреде — сениң нөкөрлөрин, сениң најыларын.

Олор сени тооп јүргенде, сениң сагыжыңа да јакшы. Анайдарда, сен де олорды тооп јүрер учурлу.

163. Бичигер. Солумалардын алдыла чийү тартыгар. Олордын жүзүн ле тоозын айдып беригер.

Кичинек Карабашты Ваня деп агазы алып, ойнодып турды. Ол бойы да кичинек болгон. Олордын энези сары таңла ишке барып жадала, онын кара чачын эрке сыймап айдатан: «Сен эмди жаанап калган. Айлы-журтынды кичееп, Карабашты алып отур. А мен айла келерим. Слерди амтанду көчөлө азыраарым».

164. Сурактардын ордына солумалар тургузып кычыраар.

(Кем?) күскиде өркөлөп жадым. (Кемнин?) нөкөрлөрүм база өркөлөп жат. Адам (кемге?) бойынын кынду бычактын берген. Адам (кемди?) өркө сойорго үредип салган. Өркөлөп (кемле?) кожо акам база жүрүп жат. (Кемде?) өркөлөр керегинде бичик бар. Ол бичикти нөкөрүм (кемнен?) алып кычырып жат.

Сурактардын ордына мен деп солуманы тургузып, чыгара бичип алыгар.

165. Сурактарга каруу берип, солумаларды кубултып, эрмектерди бичигер. Сурактарын бичибегер.

(Кемнин?) Бис... кавалеристтерди өштүлөр женип болбос. (Кемнин?) Олор... курч үлдүлери октон өткүн сыгырыжат. Атту гвардеецтер салкыннан түргөн учуртат. (Кемге?) Олор... үлдүни заводтордо ишмекчилер жазаган. Аттарды дезеколхозтордо өскүргөн.

Өштүлөр (кемнен?) олор... сагыш жок качат.

Солумалардын алдыла чийү тартыгар.

|| Жүзүннүн солумалары адалгыштар чылап кубулткыштарла кубулып жат.

Т.	кем?	мен	бис
Э.	кемнин?	менин	бистин
Б.	кемге?	меге	биске
К.	кемди?	мени	бисти
Ө.	кемле?	мениле	бисле
Ј.	кемде?	менде	бисте
Ч.	кемнен?	менен	бистен

2-чи ле 3-чи жүзүннүн солумаларын кубулткыштарла кубултып айдыгар.

166. Карарткан адалгыштардын ордына 3-чи жүзүннинг солумаларын тургузып бичигер.

Бистин колхоз јаны клуб туткан. Клуб јаан ла јараш. Клубты эн артык устар туткан. **Устар** клубты јаан ла јараш эткен. **Клубта** јуун өткүрер, кино көрөр залдар бар. **Клубтын** стенелерин журукчылар чүмдеген.

Солумалардын алдыла чийү тартыгар. Олор кандый тоодо, кандый суракка каруу берип јат, кандый кубулткышта?

167. Кычыраар. Солумаларды көргүзип беригер.

Адам — озочыл койчы. Ол керегинде газетте бичилген. Қаникулда мен оныла кожо кой кабырып жүредим. Оның кабырып турган койлоры мени танып ийет. Олор мен јаар омок мантажып келет.

Солумаларды улантыларла кожо чыгара бичип алыгар.

|| Жүзүннинг солумалары *кожо, јаар, учун, керегинде*, онон до өскө улантыларла кожо до туруп айдылар: *менле кожо, сенле кожо, сен јаар, менин учун, ол керегинде*.

168. Улантылу солумаларла эрмектер тургузаар.

Бисле кожо, мен керегинде, бис јаар, сенин учун, слер керегинде.

169. Карарткан адалгыштардын ордына жүзүннинг солумаларын тургузып бичигер.

Тананын најызы Чечеш. Тана **Чечешле** кожо ойноп јат, бичик кычырып јат. Бир катап најызы оорый берген. Чечештин учун класста Тана дежурить эткен. Уроктор божозо ло, Тана **Чечеш** јаар жүгүрет. Уроктордо нени билип алганын Тана **најызына** куучындап берет.

Чечеш Тана керегинде көп жылу сөстөр айдат.

Улантылу солумалардын алдыла чийү тартыгар. Олорго сурактар тургузып, башка кычырып береер.

170. Адалгыштарды, јарталгыштарды ла солумаларды таап беригер. Олорго сурактар тургузаар.

Эмилчи ыраак Қореядан чечектердин үренин алган. Оны письмо ажыра таныжып алган. Қэ-Мин деп үүрези ийген. Ол

Эмилчиге мынайда бичиген: «Бу чечектер сүреен суузанкай, ологро ару кей ле јаркынду кўн керек».

Уренди алала, Эмилчи сүреен сүүнген. Чечектерди ол көз-нөктин алдында өскүрди.

А. Ередеевтин бичигенинен.

Бичип алыгар. Адалгыштардын үстине а, јарталгыштардын үстине ј, солумалардын үстине с буквалар тургузаар.

171. Солумаларга сурактар тургузып, кычыраар. Олор кандый жүзүнде, кандый тоодо туруп јат, јартагар.

Карган пенсионер Евдокия Ивановна јаткан. Ол магазиннен аш-курсак та садып аларга барып болбой барган. Октябрыт Миша ого келип, айыл ижине болужып туратан. Ол туранын ичин јуунадып, магазиннен аш-курсак садып экелетен, карганакка газет, бичик кычырып туратан.

Јайгы каникулда Мишага пионерский лагерьге барарга путёвка бергендер. Миша айылдаш Света деп кызыкка барган.

«Мен јанганча, сен карганакка болужып тур» — деп, Миша оны сураган. Света кыйышпаган. Миша атанар кўн ол Евдокия Ивановнага келип, айыл ижине болушкан.

Ю. Ермолаев.

Таныш орфограммаларды таап, бичилер ээжизин јартагар.

172. Бичип алыгар. Баштаачы ла айдылаачынын алдыла чийү тартыгар.

Јакшы шофёр машиназын кичееп јат. Ол частьтарын сүрткүштеп турат. Машиназы ремонт јогына узак жүрет.

Адалгыштан өскө база кандый сөстөр баштаачы болот, айдып беригер.

173. 1-кы, 2-чи, 3-чи жүзүнниң јангыс тоонын ла көп тоонын солумаларын адап беригер. Олор эрмектин баштаачызы болгодый эдип, эрмектер тургузаар.

174. Солумаларды колбошкон сөстөриле кожо кычырып, сурагын жүзүнин ле тоозын айдып береер.

УУЛЧАКТЫҢ АМАДУЗЫ.

Аржанның айлы аэродромның жанында. Самолёттордың учужын ол күнүн сайын көрөт. Бистин лётчиктер жалтанбас ла турумкай коручылар. Олор Төрөлин кейде корулап јат. Аржан база лётчик болорго амадайт. Је ого эмди де көп үренер керек.

Куучынды 1-кы жүзүннөң эдип кубултала, көчүрип бичигер.

Көргүзү: *Менин айлым аэродромның жанында...*

175. Сөстөргө жүзүннөң солумаларын кожуп кубултала, бичип алы-
гар.

Көргүзү: *менин ижим, ...*

иш, куш, базыт, көс, кулак, јөп.

176. Көргүскен куучын-эрмектин бөлүктөрүнүн темдектерин табли-
цага бичигер.

Куучын-эрмектин бөлүги	Нени темдектөп јат	Сурактары	Кубулары
Адалгыш Јарталгыш Солума			

Сурактар ла јакылталар.

1. 1-кы, 2-чи, 3-чи жүзүннөң солумаларыла сөсколбулар айдып беригер.

2. Жүзүннөң солумалары кемге эмезе неге уулап көргүзип јат?

3. Жүзүннөң солумалары адалгыштарла түнөйи незинде?

ГЛАГОЛ.

13 §. Глаголдын өйлөри.

177. Кычыраар. Глаголдорго сурактар тургузаар. Олор кандый өйдө болгон действиени көргүзөт?

1. «Авроранын» пушказы
Жаңы өйди жарлады.
Кышкы өргөөни аларга
Кыйгы-кышкы чөйилди.
2. Петроградтын үстиле
«Интернационал» жайылат.
Башчы Ленин Смольныйда
Декларация кычырат.
Элбек Россияла солунды
Эзиннен түргөн учуртат.

Л. Кокышев.

3. Кожонум күндий күйөр, куштый учар.
Ол жуучылдарла кожо тартышка учар.

М. Жалиль.

Бичип алыгар. Баштаачы ла айдылаачынын алдыла чийү тартыгар.
Глагол эрмекте кандый член болуп туру?

Глаголдо үч өй бар: тургуза, өткөн, келер.
Тургуза өй нени эди п ж ат? эмезе кан айып ж ат? деп суракка каруу берет.
Өткөн өй нени этти? эмезе кан айтты? деп суракка каруу берет.
Келер өй нени эдер? эмезе кан айд ар? деп суракка каруу берет.

178. Кычырып, глаголдорго сурак тургузала, өйин айдып беригер.

I. Колхозчылар күскиде малдын кажаан-чеденин кышка белетейт, аш кезет, солок сүрөт. Жаскыда кыра сүрер, кой төрө-дөр, оны кайчылаар. Ончо ло улус иште.

II. Жажыл өлөң чөлдө
 жайканып,
 Жарык күндү жай жайылат.
 Жайлуга көчүп келген
 айылдар
 Табышту туунын жанында
 тудулар.
 Абай.

III. Айдар мынын алдында
 Айлынан ырада барбаган.
 Айдар мынын алдында
 Поездти де көрбөгөн.
 Б. Укачин.

Глаголдорун өйлөри аайынча үч столбикке чыгара бичигер.

179. Глаголдорды башка-башка өйдө тургузып, «8 Март» деп бажалыкту куучын бичигер.

Тургуза өй.

180. Кычыраар. Тургуза өйдин глаголдорун башка кычырып беригер.

ТАСКЫЛ ТЕПСЕНДЕР.

Бийик кырларда
 Таскыл тепсендер.
 Мында жайым
 Салкындар сыылайт.
 Бажына арай ла
 Тийип-тийбей,
 Булуттар мынайда
 Таскылдар сыртын
 Тамырлап агат.
 Мында колхозтын
 Укту койлоры
 Жайым одордо

Жабыс баргылайт.
 Көөшпөк тумандар
 Эртең тура
 Жер үстинен
 Көдүрилип жадат.
 Мынан суулар
 Баштарын алып,
 Жайылып жүргүлөйт.
 Күнге бышкан
 Амтанду өлөңди
 Кыркый согуп,
 Кыртылдада чайнайт.

Н. Шатинов.

Сол жанына эки сөслө айдылган тургуза өйдин глаголдорун, он жанына — бир сөслө айдылганын чыгара бичигер.

Көргүзү:

көдүрилип жадат

сыылайт

Тургуза өйдө тегин де, колболу да глаголдор турар:
бичийт, отуры, бичип жат, көрүп туру.

Тургуза өйдө тегин глаголдор *-ат, -ет, -от, -өт, -йт*, деп
кожулталу болор: *барат, келет, конот, өзөт, өйнойт.*

181. Кычыраар. Глаголдор кандый өйдө? Кандый кожулталу?

1. Биске ырыс берген башчыга
Быйан сөзин эл-жон айдат.
2. Тенериде булуттар
Ары-бери өткилейт.
Эдил үндү кушкаштар
Эртен-энгир эткилейт.
3. Жалаңда калганчы кар кайылат,
Жылу туман жерден көдүрилет.
Күн жылу чогыла жарыйт,
Колхозтор жалаңы чечектейт.

182. Кычыраар. Глаголдордун ойин айдып беригер.

Баарчыктар балдарын учарга үрөткөн. Ада-энелери
агашта чыйкылдашып отурдылар. Баштап тарыйын баарчык-
тын балдары уядан чыгара учарга тидинбей тургандар.
Онон эң ле жалтанбас бир балазы ада-энезине удур учуп
чыкты. Учуп ла чыккан балазына ада-энези сыйга чойлошкон
берер.

Уйда сырангай ла кичинекей балазы артар. Ол ачынчылу
чыйкылдап турар. Учунда ол до уйазынан учуп чыгат.

Кажы ла эрмектин глаголдорун тургуза өйдө тургузып бичигер.

183. Улгерди кычырып, глаголдорун жартагар.

Өткүн үндү шулмус
кулундар
Куйругын көдүрүп,
сүүнчилү мантажат.
Сууда, көлдө табыжы
серибей,
Суукуштар ла кастар учат.
Сүүнчилү кыстар
кийис айылдын

Устин чүмдеп, бүркеп
каткырыжат...
Элбек чөлгө жылу жай келген,
Чаңкыр ыштар
чөлдө жайылат.

А б а й.

Кажы ла эрмектин баштаачызын ла айдылаачызын чыгара бичигер.
Глаголдын ойин үстине бир буквала бичип көргүзеер.

185. Скобкадагы глаголдорын тургуза ойдө тургузып бичигер.

АПТЕКА.

Аптека — эм садар јер. Эмчи оору кижиге керектү эмнин рецепттин бичип (бер). Эмди улус рецептле аптекадан садып (ал).

Аптекадан рецепт јогынан да садып алар эмдер бар. Аптекада ару-чек болорына керектү немелер база (садыл): самын, тарак, тиш арчыыр порошок, щетка, бинт.

Орус тилден кирген адалгыштарды көргүзип, ологро кандый кожул-талар кожулганын јартагар.

Өткөн ой.

186. Өткөн јайда сен нени эттин, 5—6 эрмек тургузып, куучындап бер. Глаголдоры өткөн оиди көргүссин.

187. Кычыраар. Өткөн оидин глаголдорын көргүзип беригер.

1. Јаркынду жүрүмди Ленин берген.
Онын јаркыны жүрегис јарыдат.
Ырысту јолго Ленин экелген.
Ынаарлу тууларда жүрүмис чечектейт.

Б. Туйменов.

2. Јаш кайыннын бажынан
Јалтырап тамчы түшти.
Қоркураган суучакка
Қожуларга ол келди.

И. Федосеев.

Алтайдың жараш чечеги
Күнге жайым жайылды.
Айландыра агажы
Чачакталып жаранды.

А. Саруева.

Бичип алыгар. Өткөн өйдүн кожулталарынын алдыла чийү тартыгар.

Өткөн өйдө глаголдор *-ган, -ген, -гон, -гөн, -кан, -кен, -кон, көн* эмесе *-ды, -ди, -ты, -ти* деп кожулталар алынып жат.

188. Кычыраар. Өткөн өйдүн глаголдорын кожулталарынан танып айдыгар.

УНДЫЛБАС КҮН.

Бүгүн Манайды анчы Тымый эрте ойгосты.

Манай Тымыйга эртен тура эликтер барып агыртып берер болгон. Ол качан да андап жүрбеген.

Тымыйдый анчы кижиге эликтер агыртып берерине ол тынзынып, эмди уйкузын таштап, тура жүгүрди.

Бүгүн түнде баштапкы ла кар жааган. Жаландар, кырлар ак карга бастырып, жаңы ару кийим кийип алгандый жаттылар.

Манай турадан чыгып ла келерде, карга көстөри кылбыгып, жүзине, колдоруна соок ару кей табарды. Таң там ла жарып, адып келетти. Тымыйдын жаан алтамдарынан артпаска, Манай чырмайып, жылжырык карга тайкылып, албаданып браатты.

М. Солонов.

Унгүр туйуктан башталган кожулталар кандый табышка токтогон глаголдорго кожулып жат? Тунгак туйуктан башталганы кандый глаголдорго кожулат, айдып беригер.

База катап кычырып алала, изложение бичигер.

189. Скобкада берилген кожулталардын керектүзүн кожуп, эрмектерди бичигер.

САНЫСКАН.

Бир катап анчы койондорды сүрүжерде, ийттери жаңыс жерге жуулыжып кел (*-ди, -ти*). Койон кенетийин жердин алдына кире бергендий бол (*-ты, -ды*). Бу ла өйдө кайда да тууразын-

да сагыскан чаркырай бер (-**ти**, -**ди**). Анчы сагыскан јаар бас (-**ты**, -**ды**). Бу керек кышкыда, ончо койондор кажайа берген тужунда бол (-**кон**, -**гон**), је кар ончозы кайылала, јердеги ак немелер ыраактан иле көрүнүп тур (-**кан**, -**ган**). Сагыскан чаркырап отурган агаштын төзи јаар анчи көрөр болзо: ак койон јажыл јенестин үстинде јат (-**ты**, -**ды**). Сагыскан кижиге койонды көргүзүп бер (-**кен**, -**ген**).

Кандый кожулталар кошконгарды јартап беригер.

Келер өй.

190. Кычыраар. Глаголдын өйлөрүн айдыл беригер.

- I. Јараш јас удабас келер,
Јажыл тонын јабынар.
Қыра ижин колхозчылар
Қыска өйгө бүдүрер.
- II. Көө чөлдөрдө каналдар казарыс,
Көбөнгөн бийик түжүм аларыс...
- III. Удабас, уулым, чыдаарың,
Ийделү баатыр болорың,
Эр кемине једеринг,
Эркин баатыр болорың.

Ш. Шатинов.

Келер јайда кем нени эдер, кыскарта куучындап беригер. Глаголдорын келер өйгө тургузаар.

Келер өйдө глаголдор -**ар**, -**ер**, -**ор**, **өр** -**ыр**, -**ир** деп кожулталар алынып јат: **казар**, **келер**, **конор**, **көрөр**, **корыыр**, **кериир**.

191. Берилген глаголдорды келер өйгө тургузып, бичигер. Тунгак туйук үнгүр эжерине көчөр ээжини эске алынып иштегер.

Санан, болуш, үрен, кожондо, өс, калы, ји.

192. Кычыраар. Келер өйдин глаголдорын ылгагар: тазылын, кожултазын көргүзүп, чын бичилерин јартагар.

Койон кандый да тындуга умзанбас, ол казыр ан эмес! Койон түрген мантап билбейтен болзо, оны жүзүн-башка казыр андар кажы јерде бастыразын кырып салар эди... Өш-

түдөн качып мантаар тужында койон сүмеленип барып жадар.
Ол ийттен качып бараткан болзо, кайра көрүп, кенетийин
жолунан чыгара ырада калыйла, кыймык жоктон жерге жаба
јада берер. Оны сүрүжип брааткан ийт жанынан өдө лө конзо,
ол жолына ойто кийдиरे калыйла, кайра мантап барар. Ого
мекелеткен ийт тегин жерге күчин чыгарып, мантап жүрер.

Келер өйдиг кожултазын тазылынан чийүчекле бөлип, глаголдорды
чыгара бичигер.

193. Берилген сөстөргө шүүлте аайынча кожулталар кожуп, эрмек-
тер бичигер. Глаголдорын келер өйдө тургузаар.

Жас, кел, суучак, ак, шоркыра.

Кушкаш, изү, учуп кел, жер, жаза, уйа, сал, жымыртка.

Колхозчы, сүр, кыра, чач, аш.

Балдар, одо, кыра, от өлөң.

Жайгыда, тарт, олор, бугул.

194. Глаголдорды келер өйгө тургузып, үлгерлерди бичигер.

I. Ишмекчи класс печкеге
Бронепоезд токтобой,
Таш көмүр таштап бер....
Социализмге јед....

Л. Кокышев.

II. Улу Россиянын уулдары
Ичкери жылдарда
Космический айандарда
Онын адын жылдыстар одыла
бичип сал...
Ленин керегинде кижилик
кожонгын
Кандый бир марсиан качан бир
ук...

А. Адаров.

III. Ак-жарыктын јаражы
Ачык көскө көрүн... ,
Ак бичиктин јарыгы
Айлаткыш көгүсте түж....

Мундус-Эдоков.

403117

А. Ередеевтин бичигенинэг.

Тургүзгә өткөн келер өйлө турган благад

Глаголдың жүзүндери үч: 1-кы, 2-чи, 3-чи.

Глаголдо эки тоо бар: јангыс ла кѳп.

Таблицаны кычыраар. Мен, сен, ол

Жаңыс тоо	Көп тоо
1-кы j. мен барып жадым , jүредим	бис барып жадыбыс (жадыс), jүредис
2-чи j. сен барып жадын' , jүредиң'	слер барып жадыгар (жадаар), jүредигер
3-чи j. ол барып жат , jүрет	олор барып жат (жадылар), jүрет (jүредилер)

106 *Journal of American Studies*, 40 (2006), 1

Кере түжине
Бис јалаңда —
Энемле кожо
Огород ижинде.
Мен одойдым
От өлөңди,

Јула тартадым
Ачу баргааны.
Одоп, јууй тудадым,
Јууй тудала,
Ырада чачадым.

С. Манитов.

Тургуза өйдин глаголдорын чыгара бичип, жүзүндерин көргүзөер.

198. Үлгерди кычырып, глаголдорын ылгагар.

Ару кейге агаш элбирейт,
Амыр көлдө аныр жүзет.
Ак башту тайгалар эбире
Алтын чечек амыр өзөт.
Қалык-јондор, нак болыгар,
Бой-бойыгар килеш жүреер.
Токум алды — аргымактар,
Тондор алды — улу эрлер!

С. Сарыг-Оол.

199. Таблицаны кычыраар. Өткөн өйдин кожулталарын ла жүзүнниң кожулталарын көргүзип беригер.

Өткөн өй.

Јаңыс тоо	Қөп тоо
1-кы ј. мен <i>кычырганым</i> <i>бичидим</i>	бис <i>кычырган</i> ыбыс <i>бичидибис</i>
2-чи ј. сен <i>кычырган</i> ын' <i>бичидин'</i>	слер <i>кычырган</i> ыгар <i>бичидигер</i>
3-чи ј. ол <i>кычырган</i> <i>бичиди</i>	олор <i>кычырган</i> (дар) <i>бичидилер</i>

Тургуза өйдин таблицазыла түңдегер.

Өткөн өйдин глаголдоры, тургуза өйдин глаголдоры чылап ок, жүзүндерле кубулып јат.

200. Кычыраар. Өткөн өйдүг глаголдорун таап, жүзүндерин ле тоо-
зын айдып беригер.

...Келер өйгө сүүнип,
Өткөн өйди үйдежип,
Көп немени мен көрдим,
Көп санаалар санандым.
...Бистинг туулар чечеги —
Пионерлер кожонгын тындадым.

Б. Укачин.

201. Кычыраар. Өткөн өйдүг кожумталарының чын бичилерин жартап
берер.

1. Владимир Ильичле мен Надежда Константиновна
Крупская ажыра танышкам. Бис экилебис воскресный школ-
дың үредүчилери болгонус.

Е. Д. Стасованың эске алынганынан.

2. Түрген-түрген эжинип, Айдар алдында браатты.
Лёня — оны ээчий. Жаратка жуук артты, же Лёня сүреен арыды.
Амырап аларга ол белине андана сокты. Айдар кайра ого
эжинип келеле, сакып алды. Амырап алала, жаратка једип
келди.

2-чи бөлүгүн база катап кычыраар.

3-чи жүзүндү 1-кы жүзүнле солып, бичигер.

202. 2—3 герой-пионерлердин ады-жолун бичигер.

Олордың бир-бирүзи керегинде нени билерерди айдып беригер.
Куучын бичип алыгар.

203. Таблицаны кычыраар.

Келер өй.

Жаңыс тоо	Көп тоо
1-кы j. мен бичиirim	бис бичиiris
2-чи j. сен бичиirin'	слер бичиirигер
3-чи j. ол бичиир	олор бичиир(лер)

Өткөн өйдүг таблицазыла түндөгөр.

Келер өйдүг глаголы жүзүндерле канайда кубулып јат?

204. Кычырар, үренер деп келер ойдин глаголдорын жүзүндөрлө кубултып бичигер.

Келер ойдин глаголдоры жүзүндөрлө тургуза ла өткөн ойдин глаголдорыла түнөй кубулып јат.

205. Кычыраар. Келер ойдин глаголдоры кандый жүзүндө, кандый тоодо туруп јат, айдып беригер.

Адым мениң Чертишке,
Мөшкө чыгып билерим.
Чертин-чертин Чертишке,
Кузук чертип билерим.
Тырмагым мениң курчтан-курч,
Тийишсен, јара тартарым.
Түн кирзе, керек пе,
Түнөй ле јана берерим!

А. Ередеев.

Келер ойдин глаголдорын чыгара бичигер. Јүзүнниң кожулталарынын алдыла чийү тартып алыгар.

206. Глаголдорына сурак тургузып, ойин, жүзүнин ле тоозын јартагар.

1. «Јакшы ба, кару эјем! Бичиген письмогорды мен алдым, коркушту сүүндим. Мен удабас јанарым, кой ижине болужарым. Экү атка минип, кожо кой кабырарыс. Слер, эје, бойыгардын керегеерге де жүреригер. Койлорды мен көрөрим...»

Бичип алала, жүзүнниң кожултазын темдектеп салыгар.

207. Таблицала тузаланып, кожулталарга келиштире глаголдор талдап алала, кубултып береер.

Јүзүндөрдин кожулталары

Јаңыс тоо	Көн тоо
1-кы ј. -ым, -им, -м	-ыбыс(-ыс), -ис
2-чи ј. -ың, -иң, -н	-ыгар (-аар), -игер
3-чи ј. —	—

208. Кычыраар. Глаголдордын ойин, жүзүнн ле тоозын айдып беригер.

АГАШ АРАЗЫНДАГЫ ҚЫШҚЫ ЭНГИР.

Чап-чанкыр карда ан-куштын истери јадат. Тенгери дезешантып калган. Сары ай јайканып тургандый. Мөштин бүринде кыру мызылдайт. Чочогойлу чибинин төзине ан-куштар јуулды. Тийиндер агаштан агашка уламдап келдилер. Удабас ла он эки час болор. Соок-Таадак једип келер.

Јаңы јылды слер канайда байрамдап јадыгар, куучындап беригер.

209. Таблицала тузаланып, өс деп глаголды үч өйлө, жүзүндерле, тоолорло кубултып алыгар.

Jүзүн-дер	Тургуза өй		Өткөн өй		Келер өй	
	Јаңыс тоо	Көп тоо	Јаңыс тоо	Көп тоо	Јаңыс тоо	Көп тоо
1-кы	мен ...	бис ...	мен ...	бис ...	мен ...	бис ...
2-чи	сен ...	слер ...	сен ...	слер ...	сен ...	слер ...
3-чи	ол ...	олор ...	ол ...	олор ...	ол ...	олор ...

210. Эске үренген үлгерлерден тургуза, өткөн, келер өйдө турган глаголдор бар эрмектер темдектеп бичигер.

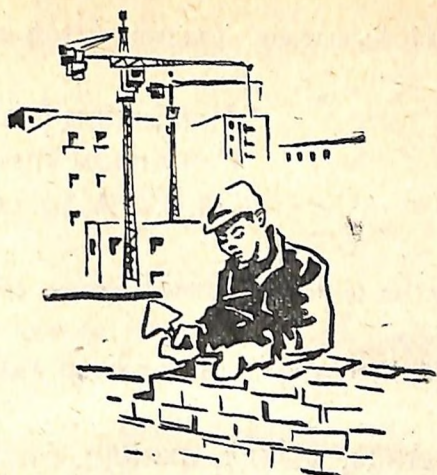
211. Берилген сөстөрди куучын-эрмектин бөлүгине ле бүдүмине ылгап беригер.

Үредүге, кожончылар, јаратта, ологро, чыкканыс, чечек, ак, менде, јаттым, кожондоорын.

Тазылын ла кожулталарын чийүчекле бөлип, сөстөрди бичип алыгар.

212. Ченемел иш. Глагол керегинде таблица бичигер.

Нени темдектеп јат	Сурактары	Канайда ку-булып јат	Эрмекте кандый член болот

213. Јуруктарды ајыктап көрөлө, ого куучын тургузып айдыгар. Куучыныгарды бажалыктайла, бичип алыгар.

Сурактар ла јакылталар.

1. Глагол керегинде нени билеригер?
2. Глагол канайда кубулып јат?
3. Јүзүндердин кожулталарын айдып береле, темдектеп глагол кубултып беригер.
4. Эрмекти члендерине ылгагар.

Кырлардын ортозында кичинек город јажынып калган.

15 §. Кубулбас.

Кычыраар.

1. Мүркүт (кайда?) бийикте учат.
2. Бис лагерьде (качан?) јайгыда амырап јадыс.
3. Самолёт (канайда?) түрген учуп јат.

Түрген, бийикте, јайгыда деп сөстөр глаголды јартап, онын јерин, ойн, айалгазын көргүзип јат.

Кубулбас — куучын-эрмектин бөлүги.

Эрмекте ол глаголды јартап, кайда? качан? канайда? деген сурактарга каруу берет.

Кубулбас эрмекте эчени член болуп турар.

214. Кычыраар. Кандый сөстөр кубулбай жат, аяру салаар.

Мен јакшы үренип јадым.
Сен јакшы үрендинг.
Ол јакшы үренет.

Бу эрмектерде јакшы деген сөс кубулбай жат.

215. Кубулбастарды сурактар аайынча талдап бичигер.

Анда, мында, анайда, бүгүн, озо, јарт, өрө, чике, качан-
качан, канайда да, ол тушта, кайда-кайда, алдында, эмди,
јаантайын, коомой, былтыр, орой, узак, кенетийин, тынг.

кайда?
анда

качан?
бүгүн

канайда?
анайда

216. Кубулбастарды столбикле бичийле, коштой удурат учурлу сөс-
төр бичигер.

Тынг, көп, јастыра, јабыста, јакшы, түнде, төмөн, орой.

Кезик кубулбастарла эрмек тургузып айдыгар.

217. Кычыраар. Кубулбастарды таап, ологорго сурак тургузаар. 3-чи
үлгердин баштапкы эрмегин члендериле ылгап беригер.

1. Арка ичинде серүүнин!
Тандак ыраакта кажайат.
Кызыл бөрүктү томуртка
Карагайды токулдадат.
2. Кайкамчылу музыка
Кандый јараш угулат.
Тананын бијези
Балдарды кайкадат.
3. Јайгыда Тана Артекте
Амырап жүрген дешкилейт.
Украинский танецти
Үренип алган дешкилейт.

Е. Стюарттын бичигенинен.

218. Кажы ла глаголго 2—3 кубулбас кожуп бичигер.

К ө р г ү з ү: *јакишы, түрген, јарт кычырат.*

... үренет
... иштеп јат
... кожондойт

... ойнойт
... учуп јат
... чалып јат

219. Кычыраар. Кубулбастарга сурактар тургузаар. Олор нени көргүзип јат, айдып беригер.

Көлдү-Айрынын ичи кызык јер. Эки кырдын ортозыла барган өзөк тапчы, капчал. Мында качан да соолбос кичинек көл туруп јат. Јайгыда, изү күндерде, серүүн энирди сакуп алаала, бу көлгө эликтер суу ичерге түжетен. Көлдин јаказына эптү манакай јазап алаала, энирде элик кетежиپ отураарга сүрекей эптү. Көлди айландыра оогош талдар өзөт. Олор кышкыда койоннын јеми болот. Көлдин үсти бажында тас меес. Мында агаш өспөйт. Күскиде мында јажанг өзөтөн. Бис койлорысты бери экелип кабыратаным.

И. С а б а ш к и н н и н бичигенинен.

Сол јанына кубулбастарды глаголдорло кожо, он јанына јарталгыштарды адалгыштарла кожо бичигер.

*мында туруп јат
качан да соолбос*

*кызык јер
тапчы, капчал өзөк*

.....

.....

220. Кычыраар. Карарткан сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүктөри, айдыгар.

1. Советский улус кайда ла иштегилеп јат. Олорды јерде ле кейде, сууда ла ээн чөлдөрдө көрөринг.

2. Бийикте шонкорлор кайып учат. Ыраакта мөңкү кырлар көрүнөт, анда чыйрак туристтердин изи артат.

К а й д а? деп суракка каруу берип турган кубулбастарды ла адалгыштарды көргүзү аайынча чыгара бичигер.

К а й д а?

Кубулбас
кайда ла

Адалгыш
јерде

...

221. Сөстөрдү кычыраар. Эки столбиктин карарткан сөстөрине сурак тургузып, тўндегер.

јабыс јер
орой кўн
јенил иш
омок ўн
јуук јер

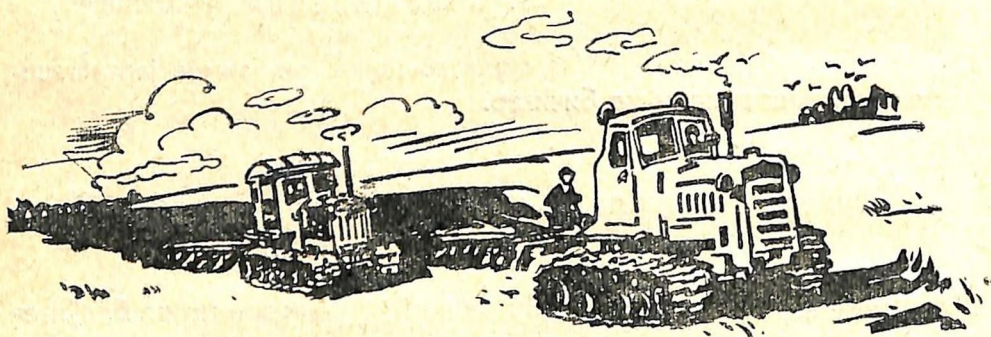
јабыс учты
орой келди
јенил тынды
омок айтты
јуук басты

Тўгей сөстөрдиги кажызы јарталгыш, кажызы кубулбас? Олорды канайда ылгаштырар? Кажы ла столбиктен сөстөр талдап, эрмектер тургузаар.

222. Куучын-эрмектин бөлүктериле, эрмектин члендериле ылгап беригер.

Јиит трактористтер кыраны терен сўрўп јат. Олор иштен орой јанат.

223. Јурукты кўрўп, учурын куучындап берерге белетенип алыгар.

Сурактар ла јакылталар.

1. Қандый куучын-эрмектин бөлүктерин билереер? Олор эрмекте қандый члендер болуп турат?

2. Адалгыштарды ла јарталгыштарды канайда ылгаштырар? Олордон глаголдорды канайда ылгаштырар? Сөстөр айдып јартагар.

3. Қандый солумалар билереер? Солума адалгыштан, јарталгыштан, глаголдон незиле башкаланат?

4. *Кожо, јетире, учун, кийинде* деп сөстөр қандый куучын-эрмектин бөлүктериле кожо туруп айдылар? Темдектеп береер.

5. Эрмекте глаголды кандый сөстөр жартап турат? Олор кандый куучын-эрмектин бөлүгү? Кубулбастар темдектеп айдыгар.

6. Эрмекте сөстөр бой-бойыла канайда колбожып жат?

16 §. Эрмектер.

(катап көрөри)

224. Токтой түжер темдектерине аяру салып, чокум кычыраар.

1. Э-э, төрөл Алтайым, сенин жаражыңды кандый сөслө айдайын? Бастыра бар үнимле жайым Алтайды мактайдым! Э-э, төрөл Алтайым, кандый сен ырысту!

П. Кучияк.

Бир кыйгылу ла бир суракту эрмек чыгара бичип алыгар.

Андый эрмектерди бойыгар кожуп бичигер.

225. Керектү темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер.

Тайгада кандый куштар ла андар жок деер. Кузук чертен таралдын көбизин Барбак куйрукту тийиннин жаражын. Сен тайгада болдын ба Анда кандый ан-куш көрдин

Тургускан темдектерди үнле көргүзип, кычыраар.

226. Кажы ла эрмектинг учын табала, точка тургузып, бичигер.

Тенери кенетийин бүркеле берди тың салкын сокты агаштар шуулажа берди жалкын жалт этти күкүрт күркүреди жаан жаңмыр жаады көзнөктин шилдерин төмөн тамчылар агат агаштардан уур жалбырактар түжет.

Эрмектердинг төс лө эчени члендерин көргүзеер.

17 §. Эрмектинг укташ члендери.

227. Тоолоп айдылган сөстөрдү үнле көргүзип кычыраар.

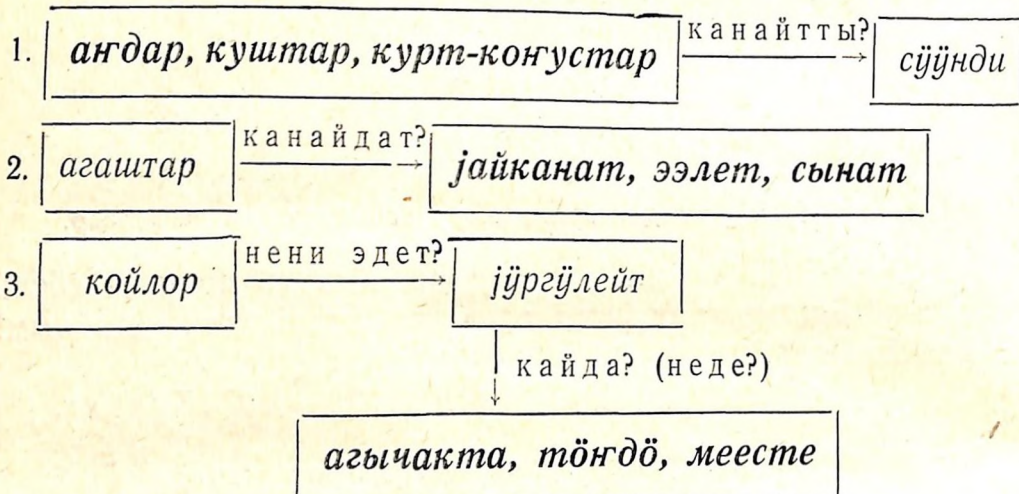
Андар, куштар, курт-конгустар жылу жаска сүүнди.

Меестерде, төндөрдө, агычактарда койлор отоп жүргилейт. Жоткондо агаштар жайканат, ээлет, сынат.

Эрмектердин схемазын кычыраар.

Кажы ла схемада тоолоп айткан сөстөр кандый члендер?

не?

Бир ле айдылаачыда канча-канча баштаачы эмезе бир ле баштаачыда канча-канча айдылаачы болор.

Эрмекте канча-канча эченги де члендер болор.

Эрмектин андый члендерин укташ деп айдар.

Укташ члендердин ортозына запятой тургузар.

228. Укташ члендерди үнле көргүзип кычыраар.

Анчылар агаш аразына кирерде, бүрүнкийлей берген. Мында кыска сынду мөш, учкур башту чиби, бүри түжүп калган тыт агаштар учурайт. Жыгылган өлөн-баргаа, агаштын ла жыраанын жалбырактары кейге жүзүн-жараш жыдын жайат...

Мында тип-тымык. Айландыра турган туулар, эбире өскөн агаштар үргүлөп калган немедий...

М. Качкышевтин бичигенинен.

Эрмектин кандый члендери укташ? Олорго суракты кандый сөстөн тургузар?

229. Кажы ла эрмекте баштаачыга укташ айдылаачылар кожуп бичигер.

1. Анчыны сескен тийин кыймыктанбас, ...

2. Кышкы салкын сыгырат, ...

3. Жолдо көп машиналар күүлежит, ...

230. Эрмектерге укташ члендер кожуп бичигер. Укташ члендердин ортозына запятой тургузарын ундыбагар.

1. Койлор, ... меесте отойт. 2. Балдар меесте мангырлап, ... жүрет. 3. Кару ада-энебис бисти азыраган, ... 4. Бис алтайлап, ... жакшы куучындап билерис. 5. П. В. Кучияк, ... — алтай писательдер.

Кандый укташ члендер кошконогарды айдып беригер.

231. Кычыраар. Укташ члендерди көргүзип береер. Олордын ортозында кандый сөстөр турат, кандый учуралда запятой турбай жат? Ненин учун?

Кушкаштар уйазын койу жырааларда, жаан агаштарда, агаштын көңдөйинде жаап жат. Онын учун балдар агаштарды ла жырааларды корулаар учурлу.

Кышкыда ла жаскыда кушкаштарга курсакту тоскуурлар жазаар керек.

Куштардын уйазын буспагар. Кичү карындаштарыгар, сыйындарыгар, нөксрлөригер оны база билип жүрзин.

|| Укташ члендерди *ла, ле, ло, лө* деп **колбоочылар** да колбоштырып турар.

|| Укташ члендерди колбоочылар колбоштырып турза, запятой тургузылбай жат: *Балдар түрген ле омок иштенет.*

232. Кычыраар. Укташ члендерди көргүзеер. Кезик укташ члендердин ортозында ненин учун запятой бар, кезигинде жок, жртап беригер.

1. 1941 жылда биске күчтү ле казыр өштү табарган. 2. Уур, коркушту жуу-согушта женү белен келбеди. 3. Бистин жуучылар өштүлерди талайларда ла сууларда, кайалардын ла кырлардын ортозында женгендер.

Колбоочылу укташ члендерди чыгара бичип алыгар.

233. Кычыраар. Запятойлордын турганын жртап береер.

1. Колхозтын, совхозтын ашту жаландарында омок улус иштегилейт. 2. Ада-Төрөл учун жуу сйинде кырада, малда үй улус иштеген. Олор кыра сүрген, аш үрендеген, мал кабырган.

3. Камду — жерде, сууда жүрер ан. 4. Ылгерди тын, јарт эдип кычырар керек. 5. Шыркалаткан лётчик јакылтанын бүткенин, өштүни јоголтканын командирине јетирди.

Укташ члендерди колбоочыла колбоштырып бичигер.
Колбоочылу укташ члендердин ортозында запятой турар ба?

234. Укташ члендер кожуп, эрмектерди бичигер. Запятойлор эмезе колбоочы тургузарын ундыбагар.

ТАЙГАДА.

Тайгада чиби өзүп јат. Ийне бүрлү агаштардын төзинде јенес өзөт. Тайгада кызылгат јакшы бүдет. Анда күртүк учуп жүрет. Айу база тайгада учурайт.

235. Сурактарга каруу берип, укташ члендү эрмектер тургузаар. Кезик укташ члендерди колбоочыла да колбоштырып бичигер.

1. Слердин колхоз (совхоз) кандый мал азырап јат?
2. Үредүчи слерди канайда кычырарга үредет?
3. Школдо слер нени эдип јадыгар?
4. Бистин ороондо кандый укту албаты бар?
5. Слердин жерде кандый профессиялу улус бар?

236. Кажы ла јолдо берилген сөстөрлө укташ члендү эрмектер тургузып бичигер. Керектү запятойлорды ла колбоочыларды база тургузаар.

уйлар, јажанга, јаскыда, койлор, ла, чыгат
колхозто, бар, трактор, машина, кош, тартар
тунгак, туйук, ла, ылгаштыр, табыштарды, үнгүр, туйук
баштаачы, төс, ла, айдылаачы, болор, члендер

237. Кычыраар. Укташ члендерди көргүзеер. Олордын кезиги ненин учун запятойло бөлинбей јат?

1. Майма аймакта јиилектү агаштар өскүрер ле јыраалар өскүрер совхоз бар. Јиилектү агаштардан өскө, совхоз сүттенир ле эттенир уйлар өскүрип јат.

2. Тайга-ташту жерде шофёрлор, јорукчылар ајарынкай болорго кичеенедилер.

Бичигер. Таныш орфограммалардын алдыла чийүчек тартыгар.

238. Божодылган букваларды кожуп, эрмектерди бичигер. Кошкон букваларды ла токтой түжер темдектерди јартагар.

1. Куштар уйазын агаш..а, јыр..да ла таш..арда тартат.
2. Колхоз..ор ло совхоз..ор кукурузадан ла кўнкузуктан силос белетеер планды ажыра бўдўрдилер. 3. Удабас Баштапкы май..ын байрамы. Демонстрация..а улус маанылар, плакаттар, портреттер ле чечектер тудунып базар.

Баштапкы эрмекти члендерине ылгаар.

239. «Ар-бўткенди ўренери» деп темага учебнигеерден колбоочылу ла колбоочызы јок укташ члендў эрмектер талдап бичигер. Укташ члендерин ле токтой түжер темдектерин јартагар.

240. Слердин јерде кандый чечектер ўзўп јат, куучындап береер. Чечектин аттарын, ўгин, бўдўмин укташ члендў эрмектерле тузаланып айдыгар.

241. Кычыраар. Карарткан сўстўрди куучын-эрмектин бўлўгиле ылгагар.

Тышкары кардын суучактары шылыражып агат. Кырдын кўнет келтегейи карантылап калган. Антон удабас јети класс-ты божодор. Ол энезине ле колхозко болужар.

Эр улус ончозы јууда. Ўй улуска кўч. Олор јаланда, аркада иштегилейт. Јаскы кыра ижи башталды. Уулчактар сары тангла энирге јетире јаланда. Олор кыра сўрет, аш ўрендейт.

Башталды, ўрендейт, болужар деп глаголдордын тазылын ла кожулталарын кўргўзип бичигер.

242. Кажы ла номердин сўстўрин колбоштырып, укташ члендў эрмектер тургузып бичигер.

1. тымык, сууда, агаштар, ла, јостын, такпайлар, сыныктары, кайкалап турды.

2. газет, кычырып јадылар, балдар, амыраар ўйдў, бичик, журнал.

3. стадиондо, ойнойт, улус, јарыжат.

4. байрам, кўн, кызыл, учат, ак, кейде, сары, шарлар, кўк.

Кўргўзў. Тымык сууда агаштар, такпайлар ла јостын сыныктары кайкалап турды.

243. Садта эмезе огородто иштегени керегинде башка-башка укташ члендү эрмектер тургузып бичигер. Бир эрмегин члендериле ылгагар.

244. Јурукты ајыктап көрөлө, куучындап беригер.

«Јаскы иш» эмезе «Байрам алдындагы воскресник» деп бажалыкту куучын бичигер. Озо 3—4 суракту план тургузып алыгар.

245 Кычырып алала, куучындап беригер.

КАНАТТУ НАЈЫЛАР.

Арткан-калган карды күн јип ийди. Јаландарла, јолдор-
до суучактар шоркырап акты. Јаш өлөң көгөрип чыкты.

Канадына јас кымып,
Қара баарчык јан келди.
Эрий берген јер тымып,
Эткенине јажарды.

Школдың балдарында байрам. Олор жаскы айылчыларды уткыды.

Балдар агаштарга турачактар илди. Анда баарчыктар уйа тартар. Балдар канатту најыларына үлгер учурлады.

Узун јайдың ичинде

Уйа тартсан јеристе.

Ажыска корлу курт-конус

Азыгын болзын, најыбыс.

«Јас» деп темага бичилген мынан да өскө куучындарды ла үлгерлерди эске алынып, куучын бичигер.

Сурактар ла јакылталар.

1. Укташ члендер керегинде нени билереер, айдып беригер. Укташ члендү эрмектерди кандый үнле айдарын көргүзип беригер.

2. Укташ члендү эрмектерде качан запятой турар, качан турбас? Темдектеп береер.

3. Слер билер куучын-эрмектин бөлүктөрүн тоолоп беригер. Уланты ла колбоочы темдектеп айдыгар.

18 §. Өткөнин катап көрөри.

Сөстин бүдүми.

1. Сөстин кандый бөлүгүн тазыл деп айдар? Тазылы бир сөстөр темдектеп береер.

2. Сөстө тазылдан өскө база кандый бөлүктөр бар?

3. Сөс кубултар кожулталар не керектү?

246. Сөстөрдүн бүдүмин ылгагар.

Бичиктерде, тура, кожончыларга, агаш, үренер, үренген, үренчикке, менин, чичкечек.

Көргүзү:

Тазылы	Кожулталары		
бичи	к	тер	де
тура	—	—	—

247. Берилген сөстөрдү көргүзү аайынча ылгап бичигер.

Талай, талайчылар, эмик, энирги, жуунга, чолмонды, чолмонду, жуундар, жылкычыга, жерлерди, жер, жерге, жерлү, оок, оокто, ооктоды.

1. Жүк ле тазылдан турган сөстөр: *талай, ...*

2. Тазыл ла бир кожулталу: *жуунга, ...*

3. Тазыл ла эки-үч кожулталу: *талайчылар, ...*

248. Тазылы бир сөстөрдү талдап, столбикле бичигер. Тазылдарын темдегиле көргүзеер:

кожулта, төс, коштон, жер, көс, жерлү, көстөөчи, көстү, төзөгө, көзинче, төстү, көстөп, кожор, жерлик, жерлеечи

Тазылы бир сөстөрдү база канайда адап јат?

249. Кычырып, карарткан сөстөрдүн бүдүмин ле чын бичилерин јартагар.

КЫМЫС.

Кымысты беенин сүдинен ачыдып эдер. Кымыс — су-кадыктын суузыны. Ол улусты сугарат, күч берет. Изүде кымысту флягаларды соок жерге эмезе сууга тургузып јат. Соок, кычкыл кымысты суузынга ичерге макалу эмей.

Карарткан сөстөрдүн тазылын ла кожулталарын керектү темдектериле көргүзип, чыгара бичигер.

Ксргүзү: $\overbrace{\text{кымыс}}^{\text{кымыс}} \left| \overline{\text{ты}} \right|, \dots$

250. Кычырып, колболу сөстөрдү таап, чын бичилерин јартагар.

ЧУЙДЫН СУУЗЫ.

Чуйдын суузы Боро-Тал ла Јүс-Тыт деген эки суунын белтиринен агып чыккан. Ол чакпынду, түрген агынду суу. Чуйдын суузын јакалай куба-сары чөл јадат. Чөлдө кату кулузын өзөт.

Айландыра көп төнгөзөктөр көрүнөт. Бу жерлер — тарбаннын турлузы. Олордын ичеендери јердин алдыла өткүштелип калган. Қириш-чыгыш эжиктерин бачым таппазын.

Чуйдын суузы керегинде айдылган бөлүгүн таап, башка кычырып береер.

Сууны айландыра јаткан јер керегинде айдылган бөлүгүн таап, база кычырыгар.

251. Кычырып, колболу сөстөрдү көргүзеер. Олордын чын бичилерине ајару салыгар.

Быркырууш эне чечектин бажы торт ло кэбөндий кажайган. Ак парашютту эрке уулдары эптү-јөптү, бойлоры јеп-јенгил, ар-шулмус.

Бир катап быркырууш чечек уулдарына мынайда айтты:

— Балдарым, јер-алтайыгарга таркап барыгар. Слерге көп најылар да туштаар.

Энези бажын кекип ле ийерде, ак парашютту карындаштар ээчий-деечий учуп баргылады. Је олордын эн кичинеги дезе энезинен айрылбай, санааркап калган турды...

Энези јөпсинип, бажын кекип ийерде, ол чап-чанкыр тегериге учуп чыкты. Јаан удабай, јеп-јенгил учуп, ак парашютту үрен көк-айаска кайкалай берди.

А. Ередеев.

Көк-айас дегенин база канайда ајдар?

Колболу сөстөрдү чыгара бичиир. Эки тазылду јаба бичилген колболу сөстөрдү бойыгар кожуп бичигер, темдектезе: кўнчыгыш.

252. Берилген сөстөрдөң сөс бүдүрер кожулталардын болужылајаны сөстөр бүдүрип бичигер.

Көргүзү: кара — карар, карала.

Кара, ак, коры, сат, эм, ырыс, ок, кеч.

253. Кажы ла сөс кандый сөстөң бүткенин чийүчек ажыра көргүзип, столбиктеп бичигер.

Көргүзү: башкар — баш,
башкару — башкар.

Башкарар, башкару, саду, садучы, јыргал, јаланда, бичикчи, көрүн, таштый, јелишкир, ажу, өткүш, кожондо, санаалу.

254. Кычырала, кыскарта куучындап береер. Эрмектерди канайда кыскартарын карарта базып көргүзип салган.

АДАРУ.

Алтайдын јаландарында ла кобы-јиктеринде жүзүн-јүүр чечектер сүрекей јакшы өзөт. Адарулар ол чечектерден мөт јууп јат. Бу кичинек тындулар албаты-јонго јаан учурлу иш бүдүрөт. Мөт кижинин эди-канына сүрекей тузалу. Ол кижиге курсак ла эм болот.

Адаруны, база малды туткан чылап, сүрекей билгир тудар керек. Кышкыда оны сооктон чеберлеер керек. Кыжыла јиир курсагын јеткилдеер керек.

Кыскарткан эрмектерди чыгара бичигер. Төс лө эченти члендеринин алдыла керектү чийүлөр тартыгар.

255. Кычыраар. Сөстөр талдап алала, бүдүмин ылгап беригер.

МАЙДЫН БАЙРАМЫНДА.

Бу керек бежен јыл мынан озо Баштапкы майдын байрамында болгон. Кызыл площадьта демонстрация өткөн. Демонстрацияда улус ас болгон. Ол өйдө көп улус Төрөлин корулаарга фронтко барган.

Кремльдин јанында бисле коштой Владимир Ильич ле Надежда Константиновна турган.

Площадьта балдар отурган грузовиктер көрүнип келди. Балдарда кызыл флажоктор болгон. Ленин балдарга удура базып, ологго колыла, бөрүгиле јаңыды.

Балдар јаар уулап, ол биске айтты: «Бу чындык улус болор!»

С. Баруздиннин бичигенинен.

256. Улгерди јарт, чокум кычыраар.

БАШТАПҚЫ МАЙ.

Кызыл өрттий маанылар

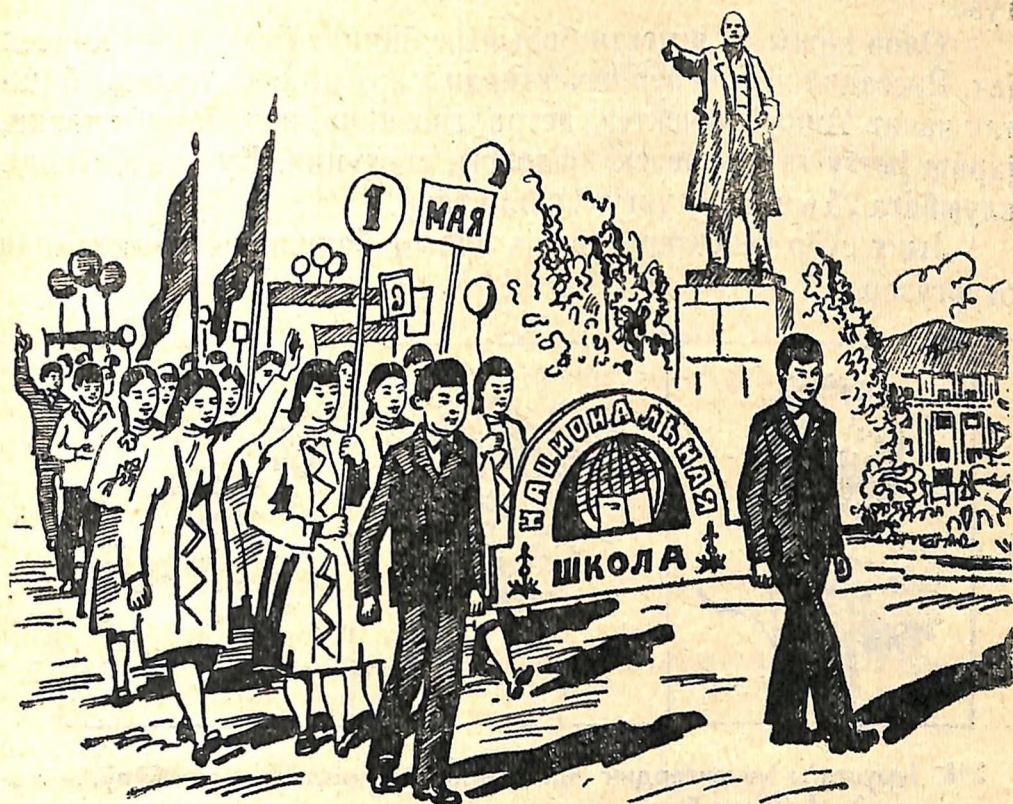
Қсқ аяасты бүркеди.

Кижиден бүткен толкулар

Қанча бөлүк түрүлди.

Мундар улус жүреги
Бирлик күүндү согулат.
Майдын жараш байрамы
Најылыкты тыныдат.

А. Ередеев.

Уренген куучын-эрмектин бөлүктерин көргүзип береер.
Карарткан орфограммаларды жартагар.

Майдын байрамын слер кайда, канайда байрамдадаар, куучында-
гар.

Үндү ле туйук табыштарды сөстөрдө чын
бичири.

1. Қандый үндү табыштар билереер, айдыгар.
2. Эрин чөйилер үндү табыштарды тоолоп айдыгар.
3. Узун үндү табыштарды айдып, темдектеп бичигер.
4. Эжерлү туйук табыштарды эжерлеп айдып береер.

257. Кычыраар. Карарткан сөстөрдин кожулталарынын чын бичилерин жартагар.

ЧЕЧЕК — КИЖИНИНГ СУҰНЧИЗИ.

Жаскыда чечектер өскүрер иш башталат. Уренчиктер школдын ла айылдарынын жанына жараш өндү чечектер отургузат.

Олор кажы ла чечекти бойынын ойинде өскүрерин кичееп жат. Рассадалап өскүрер чечектерди март айдын учында баштап чачат. Андый чечектер: астра, гвоздика, анютины глазки, жараш жытту танкы чечек, флоксы, петуния. Бу чечектерди клумбага 25 майда отургузып баштаар.

Жылу сүүр чечектерди июнь айдын баштапкы күндеринде отургузар.

258. Журуктагы чечектердин адын айдып, олардын өнги, бүдүми керегинде 3—4 эрмек бичигер.

259. Кычыраар. Орус тилден кирген сөстөрдин чын бичилерин жартап беригер.

1. Снарядты ээчий снаряд тенери өрө учат. Куу-сарыш самолёттон чөйиле берди. Өштүнинг самолёды жерге келип түшти. Городко ол кирип болбоды.

2. Штабтын командирлери столго бойлорынын карталарын жайып ийдилер.

3. Фашисттер жүгүрүжет. Олорго мотоцикл жаба једет, ок жаба једет. Пушкаларын, автобузын — ончозын артызып качтылар.

Л. Қасиль.

Тунгак туйук качан үнгүр эжерине көчөр, качан көчпөс, эске алынаар.

260. Бичип алыгар. Карарткан сөстөрдин бичилерине ајару салаар.

1. **Ажын** кезип салган јаландар
Алтын кўннинг алдында амырайт.
Чанкыр тенгериге **бажыла** түртүп,
Јажыл **мөжим** омок шуулайт...

А. Адаров.

2. Кичинек кара **уулчагаш**
Книга кычырып үренет.
Курч керсү көстөри
Букваларла жүгүрет.

Е. Стюарт.

3. Лениннинг **кыбы...** Мында тым.
Мында ончозы јеринде.
Стол. Шкаф. Орын.
Онын **бөрүги** илмекте.

Ш. Шатинов.

Кычырып, карарткан сөстөрдин чын бичилерин јартап беригер.

261. Тунгак туйук үнгүр эжерине көчө бергедий эдип, сөстөрдү кублтып бичигер.

Көргүзү: *сөс — сөзим, тут — тудар, ...*

Сөс, тут, јөп, кас, мөш, кузук, үрет, күреш.

262. Бичип алыгар. Узун үндү табышту сөстөрдин алдыла чийү тартыгар.

Эртен тура Тайана јааназына сүүнчилү айтты: «Јүгүрүктен жүгүрүк немени мен таптым, јаана! Јүгүрүктен жүгүрүк неме — кижининг көзи».

Эмеген кайкап сурады: «Мен таппас, мен билбес немени сен кайдан билдин, балам?»

А. Ередеевтин бичигенинен.

Узун үндү табышту сөстөрдү ылгагар: канча буква, канча табыш? Олордын тоозы келижет пе?

263. Сөстөрдү таблицага талдап бичигер.

Сөстин тазылында бир узун үндү табыш	Келер өйдин глаголдорында эки үндү табыш
кураан ...	... тара-ар

Кураан, тараар, белетеерин, жуун, үүрлү, ойноор, сөөм, тёлөөрим, чочыыр, оду, туулар, бичиир, күүктий, чоокыр, оодык, корыыр, селиир, бийиктеер.

264. Эрин чөйилер үндү табыштар экинчи ле үчинчи үйезинде турар сөстөрдү эске алынып, бичип алыгар.

Көргүзү: толук, отургуш.

265. Божодылган үндү табыштарын јетире бичигер.

Темир ор...н, солун ой...н, јалтанбас жууч...л, чийүчөккө бөл..., Төрөлиң көр...

Эрин чөйилер үндү табыштар јүк ле баштапкы үйезинде бичилетен база кандый сөстөр билереер, кожуп бичигер.

266. Элес айдылар үндү табышту сөстөрдү эске алынып айдала, бичип беригер. Айдылары ла бичилери түңей бе?

267. Эрмектерди бичигер. Скобкадагы буквалардын керектүзин талдап бичигер.

ШУЛМУЗАК.

Боз(ы, у)нын ксстөри кара, шулм(у,ы)с болгон. Јыргал оны Шулму(с, з)ак деп адаган. Шулмузактын колы-б(ы,у)ды узун, с(ө, сө)к-тайагы ј(о, оо)н болды. Јыргал бойы да шулму(с, з), тегин от(ы, у)рбас кы(с, з)ычак. Энези уй с(а, аа)рга барза, кожо барар. Ол уйларга, боз(ы,у)ларга элөн јайыжат. Шулмузакты ончозынан артык сүүди. Оны сү(т, тт)ү уй эдип эск(и, ү)рип алар деп сананды.

Тургускан букваларды јартап беригер.

268. Кандый космонавттарды билеригер? Эске алынып, алфавитле бичип алыгар. Јарт айдып кычырып беригер.

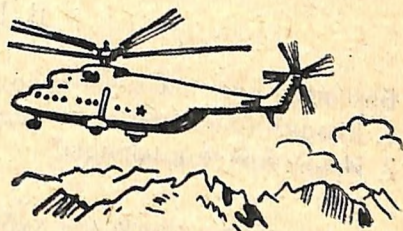
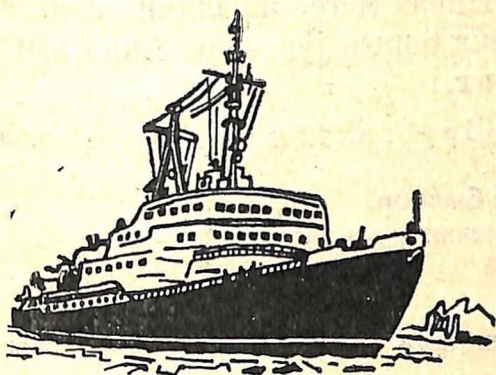
Куучын-эрмектин бөлүктери. Эрмек ле эрмектин члендери.

1. Қандый куучын-эрмектин бөлүктерин билереер, тоолоп береер.

2. Адалгыш деп кандый сөстөрдү айдар? Адалгыштар өскө сөстөрлө канайда колбожып јат?

3. Кубулткыштарла кубулары деп нени айдар? Кубулткыштардын адын, сурактарын айдып беригер.

269. Јуруктарда не јуралганын айдып беригер. Ол сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүктери?

270. Табышкактарды кычырып, таап айдыгар.

1. Улу атту, улуркак бүдүмдү — түндүкте жүрет, тош оодот.

2. Агы агастый, каразы килингий, базыды каргаадый.
3. Талбак канатту тала конус.
4. Қозыр-козыр бүдүмдү — койдын, малдын курсагы.

Бу табышкартарды ундыбагар.

271. Кычыраар. Адалгыштардын сурагын, кубулткыжын, тоозын айдып беригер.

ИЛЬИЧТИҢ АМЫРАП ЖҮРГЕНИ.

1917 жылда Владимир Ильич сүрекей көп иштеген, онын учун бажы тың оорып туратан. Ильичтин су-кадыгы уйдап турган. Ол эмеш амырап алзын деп, мен оны айлыма кычыргам. Же ол керектеринен чек божоп болбой туратан.

Бир күн энирде Владимир Ильич меге айылдап келген. Бис оныла кожо көлдин жарадына барып жүргенис. Анда амырап, сууга эжинип, узак отурганис.

В. Бонч-Бруевичтин бичигени аайынча.

Берилген план аайынча изложение бичигер.

1. Владимир Ильичтин су-кадыгы ненин учун уйдаган?
2. Ильич кайда амырады?

272. Сөстөрдү көргүскен кубулткыштарга тургузып, бичигер. Чын бичилерине ажару салыгар.

Э. тыт.. жарат..	Э. күн..	Б. тузак..
Ж. тыт.. жарат..	Ч. күн..	Ө. жал..
Қ. тыт.. жарат..		
Ч. тыт.. жарат..		

273. Жол, тил деп адалгыштарды өмөлөөчи кубулткышка, будак, ортолык деп адалгыштарды береечи кубулткышка тургузып, оларго глаголдор кожуп бичигер.

Көргүзү: *мелле бичиди, ...*
тузакка түйшти, ...

274. Карарткан адалгыштарга сурактар тургузып, эрмектерди кычыраар.

Ак парашютту үрен ончолорынан озо күн ошкош сап-сары чечегин жайып күлүмзиренди. Қайдан да тосток кара көстү

адару учуп келеле, ээн чөлдө жүзүн-жүүр чечектерден мөт жууп,
жоолодо кайлап жүрет:

Сангыскан учпас сары чөлдө
Сары чечек жайылган.
Кускун учпас куба чөлдө
Койу өлөң жайканган.
Ээн чөлди сугарган
Улустарга быйан болзын!

А. Ередеев.

Дерлеечи кубулткышта турган адалгыштар эрмекте кандый суракка
каруу беретен эмтир?

275. Кычырып, жарталгыштарга сурак тургузаар. Олор эрмектин кан-
дый члени болуп жат, айдып беригер.

Кичинек кара уулчагаш
Бичик кычырып үренет.
Кандый жүзүн солундар
Жүрүмисте болуп жат!
Кандый кеен кайкалдар
Телекейде өдүп жат.

Курч керсү көстөри
Букваларла жүгүрет.
Учы көрүнбес тегиште
Уулга кереп көрүнөт.
Кара-көк толкулар
Кандый бийик көдүрилет!

Е. Стюарт.

Жарталгыштарды адалгыштарла кожо чыгара бичигер.

276. Кычыраар.

Жүзүн-башка кушкаштар эрте таннан ала бозом энирге
жетире өткүн үндерин үспейт. Ногон-сары чечектерди кучактай
алып, жараш жыдын тартынып, кырлар ажыра, кобылар кечире
базып жүрер күүнүн келет. Жастын мындый жараш күндеринде
агаш аразында соодоп, аң-куштын кылык-жаңын, жүзүн-жүүр
өзүмдерди көрүп жүрерге сүрекей жакшы!

Карарткан кажы ла эки сөсти чыгара бичигер.

Адалгыштарла кожо кандый сөстөр туруп жат. Улантылу адалгыштар-
ды бойыгар айдып беригер.

277. Бичигер. Солумалардын үстине жүзүн кыскарта көргүзүп салыгар.

Бистин школдо пионерский отряд төзөлгөн. Бис школдын жанында стройго турдыбыс. Горн ло барабан ойноп турды. Пионер дегени ол кандый улус деп, Нина Васильевна биске куучындады. Пионер Ленинниң кереги учун тартыжуга качан да белен болор учурлу. Кандый ла керекти бүдүрерде, олор өскө балдарга жаантайын жозок көргүзүп турар учурлу.

Мен бу куучынды угуп, жүрегим оморкоп, сүүнчилү согулып турды. Вожатый мениң мойныма кызыл пионерский галстукты буулап берерде, мен оноң тың жүрексиредим.

278. Сурактарды кычырып, каруу берерге белетенип алыгар.

1. Глагол дегени не? Олор канайда кубулып жат?
2. Глаголдын өйлөрүн канайда таныыр?
3. Тургуза, өткөн, келер өйдө глаголдор жүзүндөрле канайда кубуларын бу сөстөрдү кубултып жартагар: *турат, турган, турар.*

279. Чөрчөкти чокум жарт кычырып, куучындап беригер.

Карарткан буквалардын чын бичилерин жартагар.

ЭШТЕК.

Эштектин эки көзиниң жажы төгүлип, ыйлап турганын бука көрүп ийеле, оноң сурады:

- Сен нениң учун ыйлап туруң?
- Суу соолып калган дежет.
- Же соолып калган болзо, анда не?
- Суукуштардын эжинер јери эмди јок — деп, эштек оноң тың өксөп, ыйлай берди.
- А сен незин ыйлап туруң? — деп, бука кайкап сурады.
- Чындап та, мен ого не ыйлап турум — дейле, эштек көзиниң жажын арчып, бука јаар көрүп, бойы да кайкай берди.

Кычырып, глаголдордын өйлөрүн, жүзүндөрүн ле тоозын айдып беригер.

280. Глаголдорды кандый куучын-эрмектин бөлүгү жартап турганын эске алынаар. Олорго сурактар тургузып, эрмектерди кычыраар.

Тийин кандый агашта жажынып калганын Лайка тургузала таап алат. Ол тийин отурган агашка мантап барала, анчыны кычырып үрер. Ого жууктап келзен, тумчугыла өрө көргүзүп турар.

Лайка жуу ойинде агашта отурган өштүни түрген таап алатан. Ада-Төрөл учун Улу жууда кайучы Степан Сибиряков Лайка деп ийдиле өштүниң снайперлерин көп кырган. Лайка ары-бери желип, агашта жажынган өштүни түрген таап беретен.

Кубулбастарды таап, глаголдорло кожо чыгара бичигер.

281. 280 таскадуны база катап кычыраар. «Кайучынын болушчызы» деп бажалыкты куучыннын кандый бөлүгине тургузар аргалу? Ол бөлүгин изложение эдип бичигер. Куучынаарда кубулбастарды тузалаанаар.

282. Кычыраар. Үренген куучын-эрмектин бөлүктерин тоолоп беригер. Кажы ла куучын-эрмектин бөлүгине сөстөр темдектеп алала, ылгагар.

Бистин школдо алтай, орус, казах балдар үренип жат. Олор ончозы, жангыс биленин балдарындый, нак жүрүп жадылар. Бистин нажылык качан да бузулбас!

Эрмектин члендерин база айдып беригер.

Укташ члендер деп кандый сөстөрдү айдып жат? Таскадудан темдектеп, көргүзеер.

Табылу, суракту ла кыйгылу эрмектер керегинде айдып беригер.

283. Кычырып, слер билер куучын-эрмектин бөлүктерин темдектеп береер.

АДУШ.

Адуш кичеенип үренген, онын учун ол үчинчи классты жакшы божотты. Ол эмди төртинчи класста үренер. Анда Адуш жангы предметтерле таныжар. Кажы ла предметке оны башка үредүчилер үредер.

Жайгыда Адуш жакшы амыраар. Ол жаан улуска болужар. Чыйрак атка минеле, буул тартар. Ада-энезиле койлоп барар.

1-кы эрмекте канча баштаачы ла канча айдылаачы? Ненин учун? Бу кандый эрмек?

Жайгыда слер канайда амыраарыгар, нени эдеригер — куучындап береер.

284. Јурукты көрүп алала, үлгерлерди кычыраар. Бирүзин талдап, эске үренип алыгар.

1. Ару-ару аркада
Арчын јыды јытанган.

Ачык-јарык кырларда
Алтай кожон јайылган.

Б. Суркашев.

2. Чырайы сүүнчилү, ырысту
Чыйрак пионер мында келген.
Орус, алтай — ончолоры эптү,
Одузын јараштыра чүмдеген.

В. Качканакон.

Сөзлик.

автобус
 агроном
 Ада-Төрөл
 амыр-энчү
 багаж
 бастыра
 бийик
 болуш
 борогот
 бөли
 бөлүк
 бөрүк
 бугул (буул)
 булут
 вокзат
 вторник
 газет
 город
 дежурный
 декабрь
 деремне
 директор
 жалбырак
 јенү
 јодро
 јорук
 јурук
 јуука
 јуук
 јууркан
 јуучыл

јүрүм
 јылдыс
 завод
 ийне
 икили
 иштенкей
 календарь
 капуста
 кастрюля
 кенетийин
 кийнинде
 кожулта
 костёр
 көбүк
 көрүк
 кубулткыш
 кулун
 кураан
 курт-конус
 кучыйак
 куучын
 күүк
 күүле
 линейка
 мергендүчи
 металл
 метро
 мойын
 морковь
 Москва
 мүүс
 наји

неделе
 одын
 огурчын
 ойын
 октябрь
 октябраттар
 орус
 орын
 өзүм
 өштү
 пальто
 пароход
 пенал
 пионер
 помидор
 понедельник
 портрет
 председатель
 пятница
 Россия
 салют
 сентябрь
 стакан
 суббота
 солдат
 солун
 соли
 спасибо
 су-кадык
 сүүнчи
 тарелке
 телефон

тепловоз
 тобого
 толук
 топшуур
 тоорчык
 туйук
 туулу
 утюг
 үзүк
 үнгүр
 февраль
 ферма
 хозяйство
 чаазын
 чедирген
 четверг
 чоокыр
 чолмон
 чөйилер
 шоссе
 шофёр
 шулмус
 шүүлте
 щётка
 ырыс
 ыраак
 эзин
 электричество
 электростанция
 этаж
 яблоко
 яблоня

БАЖАЛЫКТАР

2-чи класста үренгенин катап көрөри

1§. Эрмек. Сөс	—
2§. Табыштар ла буквалар	9

Сөстин бүдүми.

3§. Сөстин тазылы ла кожултазы	15
4§. Сөстин кожулталарын чын бучири	17
5§. Сөстин тазылы токтогон туйук табышты чын бичири	19
6§. Эрин чөйилер үндү табыштарды сөстөрдө чын бичири	21
7§. Колболу сөстөр	24
8§. Куучын-эрмектин бөлүктери (катап көрөр)	26

Адалгыш.

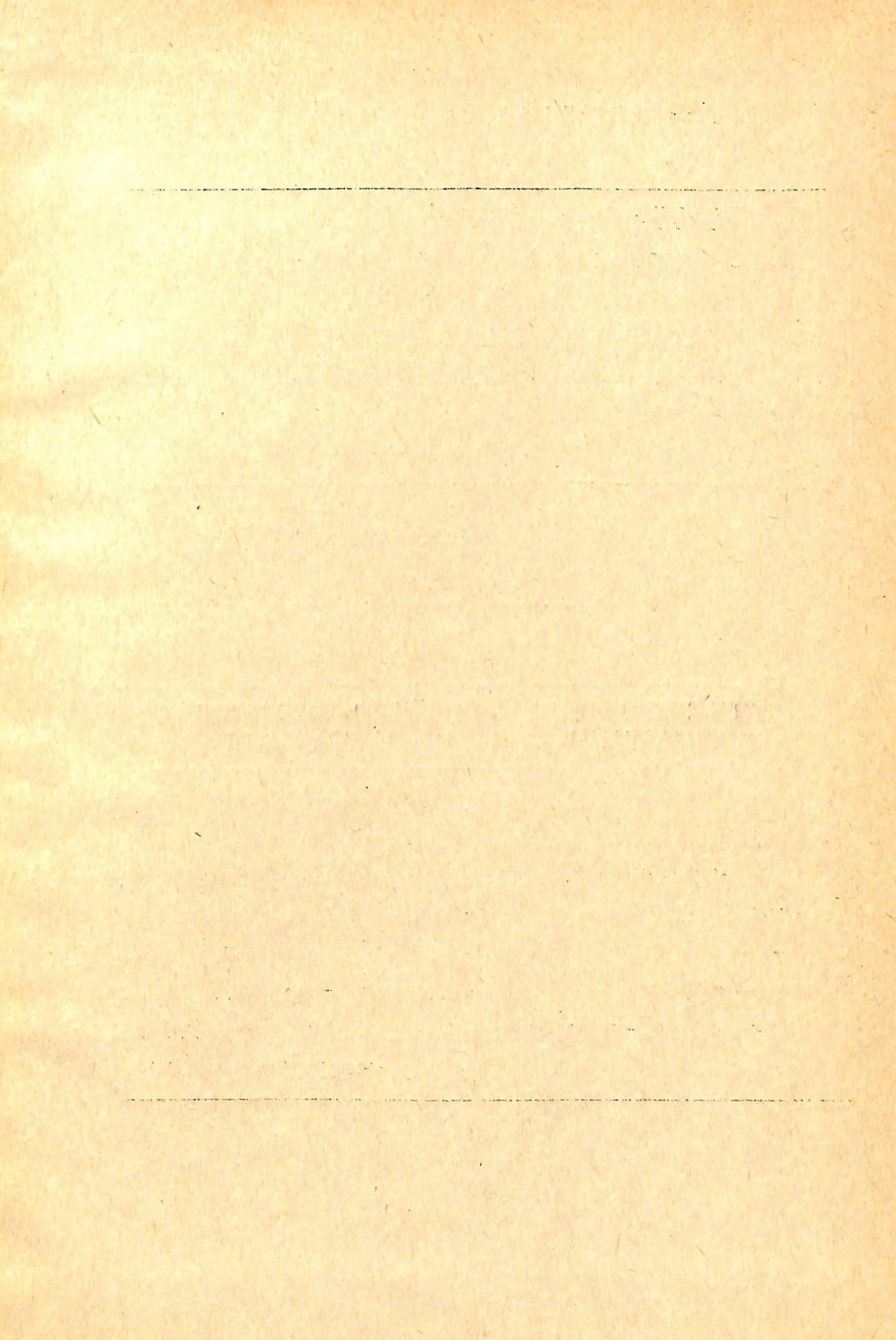
9§. Адалгыштар кубулткыштарла кубулары	30
10§. Адалгыштардын кубулткыштарла кубулар аайы	46
11§. Неменин бүдүмин ле недең эткенин көргүзөр	
јарталгыштар	57

Солума.

12§. Јүзүннин солумалары	62
--------------------------	----

Глагол

13§. Глаголдын өйлөри	67
14§. Глаголдо жүзүндөргө кубулары	74
15§. Кубулбас	79
16§. Эрмектер (катап көрөр)	83
17§. Эрмектин укташ члендери	—
18§. Откөнин катап көрөри	89
Үндү ле табыштарды сөстөрдө чын бичири	93
Үндү ле туйук табыштарды сөстөрдө чын бичири	93
Куучын-эрмектин бөлүктери. Эрмек ле эрмектин члендери	97

КУБУЛТКЫШТАР ЛА СУРАКТАРЫ

Төзөөчи кем? не?
 Энчилеечи кемнин? ненин?
 Береечи кемге? нөге?
 Көстөөчи кемди? нени?
 Өмөлөөчи кемле? неле?
 Жерлеечи кемде? неде?
 Чыгытту кемнен? неден?

КОЖУЛТАЛАРЫ

ТУНГАК ТУЙУКТАН БАШТАЛГАНЫ	ҮНГҮР ТУЙУКТАН БАШТАЛГАНЫ
Т. — —	— — — —
Э. -тын, -тин	-дын, -дин, -нын, -нин
Б. -ка, -ке, -ко -кө	-га, -ге, -го, -гө
К. -ты, -ти	-ды, -ди, -ны, -ни
Ө. — — — —	-ла, -ле, -ло, -лө
Ј. -та, -те, -то, -тө	-да, -де, -до, -дө
Ч. -тан, -тен, -тон, -төн	-дан, -ден, -дон, -дөн -нан, -нен, -нон, -нөн

Кожулталарды чын бичигер!

күннин
чеденнин
тоннын

Э. к.

трактористтин
күкүрттин
жараттын

күннен
чеденнен
тоннон

Ч. к.

трактористтен
күкүрттен
жараттан

булутты
трактористти
боронотты

К. к. трактористте

булутта
боронотто

Ј. к.

чанакка
чечекке
көнөккө

Б. к.

тилле
мелле
колло

Ө. к.

14 акча

13 акча